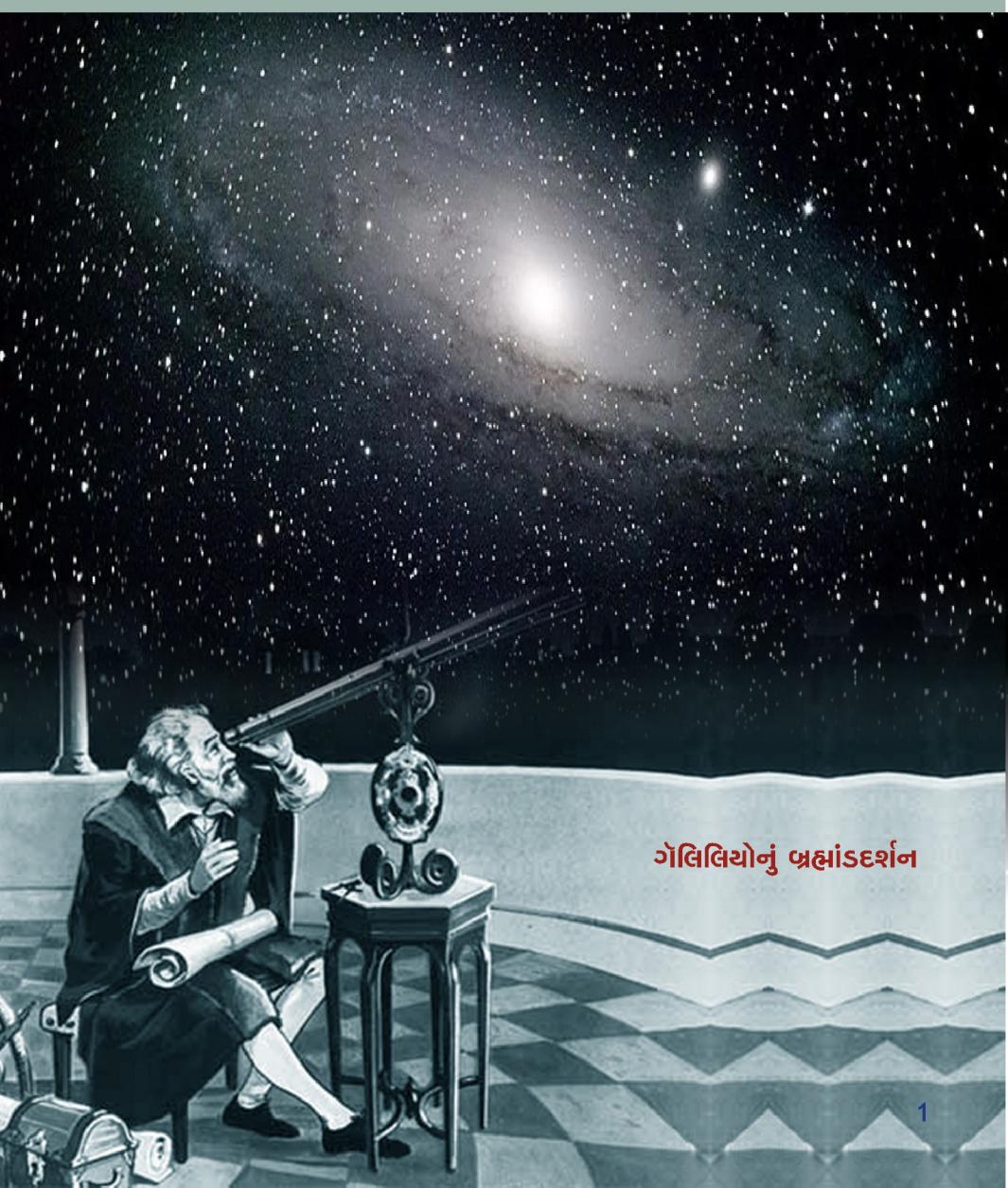
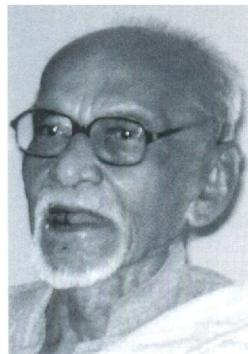
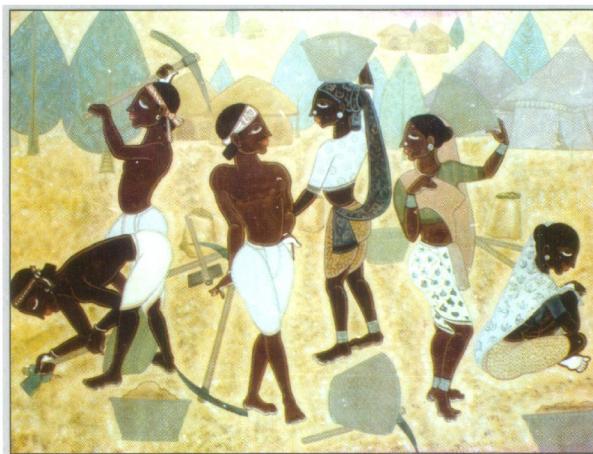

વિશ્વવિજાર

વર્ષ : 23 * અંક : 4 * જાન્યુઆરી 2021 * ક્રિ. ₹ 15

ગોલિલિથોનું બ્રહ્માંડદર્શન

ચિત્રકાર
જશુબાઈ નાયક

આદિવાસી ખેતમજૂર

કૃષ્ણાલીલા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાળ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, ૨૮૭થાર્પાર્કની બાજુથાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

ધૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ગ્રાણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-
લવાજમ : 'ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ'ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. એ.થી જ મોકલવું.

વિશ્વાસ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અર્હી પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

‘સાચ કહે તો મારન ધાવે’ [સત્ય બોલનારને મોતને ભેટવું પડે છે]

૩૦મી જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧નો દિવસ એ મહાત્મા ગાંધી નિર્વાણદિન. આ સમયે ચિત્તમાં એ વિચાર વથા જગાડે છે કે આ દેશમાં અત્યારેય રોજેરોજ ગાંધીવિચારની હંસી અને હત્યા થઈ રહી છે, તો વિદેશોમાં અધકચરી સમજણને કારણે તેમની પ્રતિમાને ક્ષતિગ્રસ્ત કરવામાં આવે છે.

મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણા સત્્યાગ્રહ કરીને નવો ઈતિહાસ રચીને ઈ. સ. ૧૮૧૫માં ભારતમાં પાદ્ધા આવ્યા, એ પછી ૧૮૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરી પહેલાં એમની હત્યા કરવાના પાંચ આયોજનબદ્ધ પ્રયાસો થયા હતા. ૧૮૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરીએ રાષ્ટ્રપિતાની હત્યાનો છઢો પ્રયત્ન સફળ થયો અને પ્રાર્થનાભાવમાં મળન એવા મહાત્મા ગાંધીજીને ગ્રાણીઓથી વીધી નાખવામાં આવ્યા અને ‘હે રામ’ કહીને ગાંધીજી ઢળી પડ્યા. એ પછી ગાંધીજીની વિચારસુષ્ટિ અને જીવનશૈલી પર આજ સુધી એક યા બીજા પ્રકારે વિચારઘાતક હુમલાઓ થતા રહ્યા છે. બાપુના આધ્યાત્મિક વિચારો તો જાણે અવકાશમાં ઓગળી ગયા છે અને એમના રાજકીય જીવનના એકમાત્ર નાના સાંકડા વર્તુળ પર ગાંધીજી વિશે આક્ષેપો અને ચર્ચાઓ થાય છે અને ગાંધીજીના પ્રિય ભજન ‘રધુપતિ રાધવ રાજા રામ, પતિત પાવન સીતારામ’ પર પણ આક્ષેપો કરવામાં આવે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ એમની વ્યાપક ધર્મભાવના ધરાવતી આ રામધૂન આપી, પણ એનાથીયે વિશેષ આકોશનું કારણ તો એ કે તેમાં ‘ઈશ્વર અલ્લા તેરો નામ, સબકો સન્મતિ દે ભગવાન’ એવી પંક્તિ છે. ગાંધીજીએ ઈશ્વર અને અલ્લાને સાથોસાથ મૂક્યા. આ પંક્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને ગાંધીજી સામે આક્ષેપો-પ્રતિઆક્ષેપોનો દોર શરૂ થઈ ગયો. શું આવી પંક્તિ સામે કોઈ વાંધો હોઈ શકે ખરો? લોકહૃદયમાં સતત ગુંજતી આ ધૂને દેશવાસીઓને કેટલું બધું પ્રાર્થનાબળ પૂરું પાણ્યું છે! ગાંધીજીની ઉપસ્થિતિ સમયે અને એ પછીની અનુપસ્થિતિમાં પણ આ ઘેર ઘેર ગવાતી ધૂન છે. હવે વિચાર કરો કે આ ધૂન સામે વાંધો ઉઠાવનારા આ દેશમાં મોજૂદ છે! તેઓ કહે છે કે ગાંધીજીએ ‘મોટી ચાલાકી વાપરી’ પ્રચલિત રામધૂનને સ્થાને આવી એક નવી ધૂન ઊભી કરી.

વાત એવી છે કે વોટ્સઅેપ પર એક એવો સંદેશો વહેતો થયો કે ગાંધીજીને આવું ભજન રચવાનો અવિકાર કોણે આપ્યો? રામના સ્મરણ સાથે અલ્લાને જોડી દેવાનો હક્ક કોણે આપ્યો? આવી ભેણસેળ કરવાનો હેતુ શો? વોટ્સઅેપ પર આ સંદેશો ફોર્વર્ડ થયો. લોકો વાંચીને કે વાંચ્યા વગર આવી રીતે સંદેશાઓ ફોર્વર્ડ કરવાની મજબૂર આદત ધરાવતા હોય છે અને એમાં સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો કે આમાં અલ્લાનું શર્જ વાપરવાની શી જરૂર? આમ લખીને ગાંધીજી પર સંપ્રદાયાદી દસ્તિએ શાબ્દિક આકમણો કરવામાં આવ્યાં. કોમી દ્વેષભાવને કારણે એની ભાવનાઓનો ઉપહાસ કરવામાં આવે તે શરમજનક

જ નહીં, કિંતુ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. હીકતમાં તો આવા વોટ્સએપ વીરોને ‘ઈશ્વર અલ્લા તેરો નામ, પછીના શબ્દો ‘સભકો સન્મતિ દે ભગવાન’ની વધારે જરૂર છે.

રામ પત્યેની મહાત્મા ગાંધીજીની અટલ નિષાને આપણે જાણીએ છીએ. રંભાદાઈએ આપેલો આ મંત્ર એ ગાંધીજીવનકાર્યનો મૂળમંત્ર બની રહ્યો છે. આમાં વળી ચાલાકી શી? કસોટીના પ્રસંગોએ ગાંધીજીએ રામનામમાંથી શક્તિ મેળવી છે અને એનાથી અભય કેળવ્યો. આથી આવી ધૂન આપવા પાછળ કોઈ ચતુરાઈ હોય એવું તો છે જ નહીં. મજાની વાત તો એ છે કે આવા આક્રોષો કરનારને એનીય ખબર નથી કે આ ધૂનની પંક્તિઓ મહાત્મા ગાંધીજીએ રચેલી નથી. એની પ્રથમ બે પંક્તિઓ હિંદુ ધર્મના સ્વામી રામાનંદની રચેલી છે અને અતિમ બે પંક્તિઓ શીખ ધર્મના ગુરુ ગોવિંદસિંહની છે. અહીં બે ધર્મનો મેળાપ થયો, જે સર્વર્થમ સમભાવના પાયા પર રચાયેલા આ દેશનો ભાઈચારો બતાવે છે. અહીં ગુરુ ગોવિંદસિંહની પંક્તિઓ જોઈએ.

હિંદુ તુરક કોઉ રાફ્ઝ ઈમામ શાઝી
માનસ કી જાત સબૈ એકે પહ્યાનબો
અલ્લાહ અમેખ સોઈ પુરાન કુરાન સોઈ
એક હી સરૂપ સબૈ એક હી બનાઉ હૈ।

અહીં અલ્લાહ ઈશ્વર એક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ વાત કબીર કહે છે. સંત કબીર તો હિંદુ અને મુસલમાનને કહે છે કે સાચી હીકત તો એ છે કે સત્યને કોઈ ધર્મમાં વહેંચી શકાતું નથી. સત્ય પર સહૃંનો સમાન અધિકાર છે. જે સત્યને સમજે અને ધારણ કરે એને એનો લાભ થાય છે. એમાં કોઈ ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ કે પોથી કશાની જરૂર નથી. આથી જ એમણે બીજક(શબ્દ ૮૭)માં કહ્યું,

‘વેદ કિલે કહા કિન જૂઠા, જૂઠા જો ન વિચારે.’

અનુક્રમ

‘સાચ કહે તો મારન ધાવે’	૩	કુમારપાળ દેસાઈ
શીતળાથી કોવિડ-૧૯ : રસીયાગ્રા	૮	ચિંતન ભહુ
હિનાના અતરની સુવાસ	૧૧	યુવા અય્યર
દિવ્યાંગોના જીવનને દિવ્યતા બદ્ધીએ	૧૪	પ્રવીણ ક. લહેરી
મૈત્રીપૂર્ણ જર્મની	૧૭	ભારતી રાણે
ચરણકુમલ બલિહારી	૨૦	રતિલાલ બોરીસાગર
પરિપક્વ ભારતીય કલાસાધના	૨૩	રમેશ બાપાલાલ શાહ
મહાભારતનું યુદ્ધ જોઈ શકે !	૨૬	ડૉ. જે. જે. રાવલ
નોભેલ પારિતોષિક : હરાજીના		
સિદ્ધાંતમાં પરિવર્તન	૨૮	હેમંતકુમાર શાહ
અમદાવાદ નગરે હાટકેશરની જોડ	૩૨	સુધા ભહુ
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૪	-

એકત્ર માટેની યાત્રા

(તસવીર : જગન મહેતા • સૌજન્ય : ઉપેન મહેતા)

‘એટલે કે વેદ-કિતેબને સર્વથા ખોટા કોણ કહે છે ? ખોટા તેઓ છે કે જે તેમનો
વિચાર કરતા નથી.’

અન્યત્ર સંત કબીર કહે છે,

‘કહછિ કબીર રામ રસ માતે,
જોલભા દાસ કબીરા હો’

‘જીવન જીવવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે કે રામ-રસમાં સદ્ગય નિમગ્ન રહેવું.’

આમ નિજસ્વરૂપ આત્મા-રામમાં લીનતા એ જ રામ-રસમાં નિમગ્નતા છે. કબીર આત્મા-રામની વાત કરે છે, ત્યારે મહાત્મા ગાંધી નિર્બળના બજ સમાન રામની વાત કરે છે. સંકટની ઘડીમાં ભીતરમાં રહેલા રામ કઈ રીતે ઉગારે છે તે કહે છે, તો કબીર સ્વરૂપમાં વસેલા રામ સંસારનાં દુઃખો કઈ રીતે દૂર કરે છે એ વાણ્યિ છે.

બંનેમાં સત્ય માટેની તપશ્ચર્યા જોવા મળે છે. બંને સત્યની ખોજને માટે અનુભવનો આધાર લે છે અને અનુભવની એરણ પર સિદ્ધ થાય એવા સત્યની વાત કરે છે. ગાંધીજીનું એ સત્ય છેક અહિંસાના કિનારે લાંગરે છે અને તેથી એ સત્ય સૌભ્ય રૂપે પ્રગત થાય છે. સત્યની ખોજમાં નીકળેલા કબીર પ્રેમના કિનારે પહોંચે છે, પરંતુ જે સત્ય ગાંધીજીમાં સ્પષ્ટ અને સૌભ્ય રૂપે પ્રગટે છે, એ જ સત્ય કબીરમાં ક્યાંક આકોશથી તો ક્યાંક પ્રહારથી પ્રગટે છે. બાકી એટલી વાત તો સાચી કે બંનેએ પોતાને જે અસત્ય લાગ્યું, તેના પર પ્રહાર કરવામાં એક તસુ પણ પીછેહઠ કરી નથી. ક્યાંય પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે બાંધછોડ કરી નથી. પોતાના આદર્શને ઉની આંચ ન આવે એનો જ્યાલ રાખ્યો છે અને તેથી ગાંધીજીનું કબીરનું સત્ય એ જન જનનાં હદ્યમાં ગ્રતિજ્ઞ પાખ્યું. એ કોઈ સંતોનો ઉપદેશ

બનવાને બદલે જનસમાજની ઉર્ધ્વ ભાવનાઓમાં એકરસ બની ગયું. બંનેએ ભૌતિકતાને બદલે આધ્યાત્મિકતાનો પંથ બતાવો અને એટલે જ ગાંધીજી મોકષપાપિતો વિચાર કરે છે, તો સંત કબીર સહજ સમાધિના અનંત સુખની મસ્તાનગીની વાત કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીજી અને સંત કબીરે આ દેશમાં પ્રવર્તતા ભેદભાવો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. જીતિવ્યવસ્થાની પોકળતા ખુલ્લી પારી. વર્ણવ્યવસ્થાને નામે ચાલતાં દંબ, આડંબર અને છલનાને ખુલ્લાં પાડ્યાં. કબીરે ધર્મસંસ્થાઓ પર પ્રધાર કર્યો, હિંદુ-મુસ્લિમાન જેવા ભેદોનો ઈન્કાર કર્યો. ધર્મસ્થાનોમાં રૂધ્યાયેલા ધર્મને એમાંથી બહાર લાવીને માનવેદનાની વચ્ચે એને સ્થાન આપ્યું. બંને પાસે પોતિકી જીવનદિષ્ટ હતી. ગાંધીજી અપરિગ્રહીની વાત કરે છે અને એક નાનકડી પેન્સિલની પણ ચિંતા કરે છે, તો એ પૂર્વે જાણે સંત કબીર એ જ સંતોષની વાત કરતાં કહે છે,

‘સાંઈ ઈતના દીજિયે, જામે કુટુંબ સમાય,
મેં ભી ભૂખા ના રહું, સાધુ ન ભૂખા જાય.’

હિંદુ ધર્મમાં કર્મકાંડોના ચોકળામાં ક્યાંય ગાંધીજી બેસી શકતા નહીં. તો એ જ રીતે કબીર પણ હિંદુ કે મુસ્લિમાન બેમાંથી એકેયને રાજી રાખી શકતા નથી. ગાંધીજીના રામ અને કબીરના રામ પણ જુદા છે. કબીર વારંવાર રામનું નામ લે છે, પરંતુ એ કારણે મુસ્લિમ સમાજનો રોષ વહોરવો પડ્યો હતો, તો બીજી બાજુ એ જ કબીર મૂર્તિપૂજા પર પ્રધાર કરે છે. અસ્પૃશ્યતામાં માનતા લોકો પર ઉપહાસ કરે છે અને તેથી હિંદુઓ પણ એમનો વિરોધ કરતા હતા.

મુસ્લિમાન ધર્મમાં જન્મેલા કબીરે એક વાર કાળજે કટ્યું હતું,
‘છાંડિ કટેવ રાંમ ભજું બૌરે, જુલુન કરત હે ભારી,
કબીરે પકડી ટેક રાંમ કી, તુરક રહે પચિ હારી.’

(તમે ચોપડી રટવાનું છોડો અને રામનું ભજન કરો, નહીં તો ભારે જુલમ કરશો, મેં તો રામનો આશરો લીધો છે, તુર્ક લોકો મને સમજાવતા સમજાવતા ભલેને થાડીને હારે.)

જ્યાં બાબ્ય આડંબર જ ધર્મની માત્ર ઓળખ બને છે એવા ધર્મનો બંનેએ વિરોધ કર્યો. ગાંધીજીએ અહિસા, સત્ય અને અપરિગ્રહનો જેમ નવો સંદર્ભ આપ્યો, એ જ રીતે કબીરે પણ ધાર્મિક, અધાર્મિક, આસ્તિક કે કાફીરનો નવો સંદર્ભ આપ્યો. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે કબીરના સમયમાં જેવી ધર્માધિતા પ્રવર્તતી હતી એવી જ ધર્માધિતા મહાત્મા ગાંધીજીના સમયમાં હતી. ગાંધીજીએ હિંદુ અને મુસ્લિમાન એકતા માટે કરેલા પ્રયત્નો આપણે જાણીએ છીએ. નોઓખલીની એમની યાત્રા ભાઈચારાની મહાન યાત્રા બની રહી. એવી જ ધર્માધિતા કબીરના સમયમાં પ્રવર્તતી હતી. કબીરના સમયે આ દેશ પર ધર્માધિતા મુસ્લિમ સુલતાનોનું રાજ હતું આવા સમયમાં બાળક કબીરને ‘રામ રામ’ બોલતો જોઈને એના કુટુંબીજનો વિચારમાં રૂબી જતા હતા. જેમ મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘હરિજન’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી, એ જ રીતે સંત કબીર પણ ધર્મક્ષેત્રે પ્રયોજાતા શબ્દોની નવી વ્યાખ્યા આપે છે. સંત કબીર કહે છે : કાફર એ છે કે જે પારું ધન લૂંટતો હોય, ઠોંગ કરીને દુનિયાને ઠગતો હોય, નિર્દોષ જીવોની હત્યા કરતો હોય.

કબીર અને ગાંધીએ સત્યને નામે ચાલતી દુકાનો, ધર્મને નામે થતો વ્યાપાર અને વાળને નામે થતો અનાચાર ખુલ્લો પાડ્યો. માત્ર દયાદાન કરીને વ્યક્તિ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરે છે તેમ કહેવાને બદલે પ્રામાણિક જીવન જીવિને સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ કહું.

અસત્ય કેવું મહાદે છે એની વાત કરતાં કબીર બોલી ઉઠે છે,

‘સાંચે કોઈઓ ન પતીજઈ, જૂઠૈ જગ પતિયાય,

ગલી ગલી ગોરસ ફિરૈ, મદિરા બૈઠિ બિકાય.’

(સત્યમાં વિશ્વાસ ન રાખતા લોકો અસત્યમાં વિશ્વાસ રાખે છે. જુઓ તો ખરા ! દૂધ-દહોં વેચવા માટે તો ગલીએ ગલીએ ફરવું પડે છે, અને દુકાન પર બેઠા બેઠા જ મદિરા વેચાઈ જાય છે.)

આવી સત્યની ઉપાસના કરતાં કબીરે કહું કે જેણે સત્યને ઓળખી લીધું છે એ પુરુષરત્ન ખોટા કુળ-જાતિના પક્ષને વળગીને ચાલે નહીં.

સંત કબીર અને મહાત્મા ગાંધી બંને સાવ બિન્ન યુગમાં અને તદ્દન બિન્ન એવી સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે જન્મેલી વ્યક્તિઓની ભાવનાઓના તાર એકબીજા સાથે કેવા સંધાઈ જાય છે ! મહાત્મા ગાંધીજીને બાળપણથી રામનામની અભ્યય-ચાવી મળી હતી, તો સંત કબીરને પણ બાલ્યાવસ્થાથી રામનામની મસ્તી મળી હતી. સંત કબીર રામના રંગમાં એવા રૂભી જતા કે ક્યારેક એમનું વણાટકામ અટકી જતું અને કહે છે કે એ જોઈને કબીરની માતા નિમાને વિમાસણ થતી કે ‘હે ખુદા, આ છોકરો કેમ જવશે ?’ અને માતાની ચિંતા દૂર કરતા વણાટકામ કરતાં કબીર એમ કહેતા,

‘મારું કામ એથી અટકી જાય છે કે જ્યારે નળીના કાણમાં હું દોરો નાખવા જરૂર દું ત્યારે મારા પ્રિય રામ મને ભૂલી જાય છે. હું શું કરું ? પણ તમે મારી ચિંતા કરશો નહીં, કારણ કે મારો રામ મારી સઘળી જરૂરિયાતો પૂરી કરશો. એ તો ત્રણેય લોકની સંભાળ રાખનારો છે.’

મુસ્લિમ સલ્તનતના કાળમાં અને એના યથેચુદી નિરંકૃત ચાલતા શાસનમાં સત્યની કેવી દશા છે એ કહેતાં કબીર કહે છે,

‘સાધો ! દેખો જગ બૌરાના

સાચ કહેં તો મારન ધાવે

ઢૂકે જગ પતિયાના.’

કહે છે કે સત્ય બોલનારને મૃત્યુને ભેટવું પડે છે. જરા વિચાર કરીએ કે કબીર (જ. ૧૩૮૮, અ. ૧૫૧૮) પોતાના સમયની આ વાત કરે છે અને ઉત્તરપ્રદેશના ભસ્તી જિલ્લાના મગઝર ગામમાં આમી નદીના તટ પર વિકભ સંવત ૧૫૭૫ના મહા સુદ ૧૧ના દિવસે સ્વરૂપજ્ઞાન, સહજ ધ્યાન તેમજ સહજ સમાધિની મસ્તાનગીમાં વિદાય લેનારા સંત કબીર પછી ૪૩૦ વર્ષે ૧૯૪૮ની ત૦મી જાન્યુઆરીએ થયેલી ગાંધીજીની હત્યાની ઘટનાનું સ્મરણ થાય છે !

—કુમારપાળ ટેસાઈ

શીતળાથી કોવિડ-૧૯ : રસી(Vaccine)યાત્રા

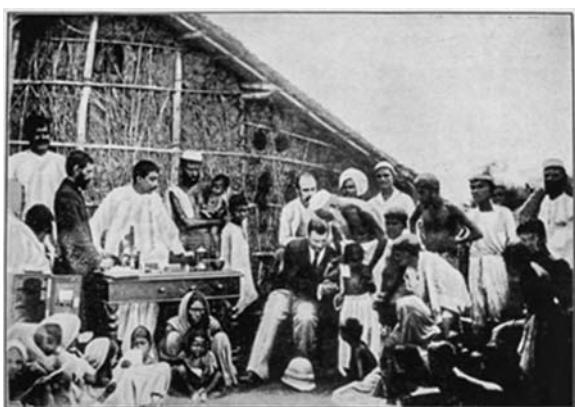
૨૦૨૦નું આખું વર્ષ કોવિડ-૧૯ના પ્રભાવ નીચે ગયું. આ રોગ અને તેને નાથવાની ચર્ચા એટલી વ્યાપક બની ગઈ કે સૌ કોઈ આ અંગે માહિતગાર થઈ ગયા. રોગથી બચવા માટે એક જ રસ્તો છે - વેક્સિન એટલે કે રસીનો. વિશ્વના વિજ્ઞાનીઓ રસી વિકસાવવામાં લાગી ગયા અને કેટલાકે સફળતા પણ મેળવી છે. આપણા દેશમાં પણ નવા વર્ષે રસીની કાગડોળે રાહ જોવાઈ રહી છે. આ દરમિયાન પ્રસાર માધ્યમોએ લોકોને રસીની કાર્યપ્રણાલી અંગે પ્રાથમિક માહિતી અનેક વાર આપી છે માટે આ વાતનું પુનરાવર્તન કરવાનું ટાળવું જ રહ્યું. વિવિધ લેબોરેટરીઓ દ્વારા વિકસાવતી રસીઓ એક્સરાખી નથી હોતી. કોવિડ-૧૯ માટે છથેક પ્રકારની રસીઓ વિકાસોન્ખલ છે. આજે લગભગ ૨૭ રોગો માટે રસી ઉપલબ્ધ છે અને લોકો વ્યાપકપણે તેનો લાભ લઈ રહ્યા છે. ખાસ કરીને બાળકો અને ગર્ભવતી મહિલાઓ રસીકરણને લીધે એક પ્રકારની સુરક્ષા અનુભવે છે. ૧૭૮૮માં જ્યારે રસી અને રસીકરણનું પૃથ્વી પર અવતરણ થયું ત્યારથી આજ સુધી સર્વ પૃથ્વીવાસીઓને આજે છે તેવી રસીની પ્રતીક્ષા ક્યારેય ન હતી. આપણા દેશના સંદર્ભે શીતળાથી કોવિડ-૧૯ સુધીની રસીયાત્રાનું વિહંગાવલોકન કરી લઈએ.

આપણો સામાન્ય જ્યાલ છે કે સૌથી પહેલી શીતળાની રસી ૧૭૮૮માં અસ્તિત્વમાં આવી, પરંતુ એ સમયના વિદ્વાનોનાં અવલોકનો મુજબ આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં પણ ભારત કે ઈજિઝિતમાં રસીકરણ સમક્ષક વિદ્યા અંગે જ્ઞાન હતું. તેઓ શીતળાના ફોલ્વાની ત્વચા સૂક્કવીને તેનાથી રસીકરણ કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૦૦૦માં ચીન, ભારત, ટર્કી અને આફ્રિકામાં આ અંગેના પુરાવા મળે છે. રસીની અસર, તેને બનાવવાની રીત વગેરે અંગે ગ્રેટ બ્રિટનના ડોક્ટર એડવર્ડ જેનરે સંપૂર્ણ નોંધ કરી અને તેને આધારે રસી-નિર્માણની પ્રવૃત્તિએ યોજનાબદ્ધ રીતે પ્રગતિ સાધી. અરે ! ચાર વર્ષમાં તો શીતળાની રસી ભારત પણ પહોંચી ગઈ અને (બ્રિટિશ) સરકારે રસીકરણનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો. અલબત્તા, ક્યાંક તેનો વિરોધ પણ થયો. ભારતમાં સૌપ્રથમ શીતળાની રસી ૧૪ જૂન, ૧૮૦૨ના દિવસે બોઘેના (મુંબઈના) ત્રણ વર્ષના બાળક અન્ના દુસ્તલ(Anna Dusethall)ને આપવામાં આવી. ત્યારબાદ રસીને મુંબઈથી મદ્રાસ (ચેનાઈ), પૂના (પુષે), ડેદરબાદ અને સૂરત મોકલવામાં આવી. કેટલીક જગ્યાએ લોકોના વિરોધ વચ્ચે પણ ભારતના સ્વાસ્થ્યકર્મીઓએ રસીને લોકપ્રિય બનાવવામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. આ રસીકરણનો કાર્યક્રમ વીસમી સદીના મધ્ય સુધી ચાલ્યો. શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તે હુંગલન્ડથી આવતી હતી અને ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં સ્વાસ્થ્ય-કર્મીઓ રસીકરણ કરવા માટે નિપુણ હતા, તેથી તેઓ રસીકરણ કરવા એક શહેરથી બીજા શહેરમાં પ્રવાસ કરતા હતા. આ બધા પ્રયત્નો છતાં રસીકરણ મર્યાદિત રહ્યું

હતું. ૧૮૮૨માં ફરજિયાત રસીકરણનો કાયદો અમલમાં આવ્યો અને ચાર દાયકામાં લગભગ ૮૦ % વિસ્તારને આવરી લેવામાં આવ્યો.

એ સમયે બીજી ઘણી બધી વસ્તુઓની જેમ ભારતમાં રસી-ઉત્પાદન પણ થતું ન હતું. ૧૮૫૦ સુધી ગ્રેટ બ્રિટનથી રસીની આયાત થતી હતી. રસીની વધતી જતી માંગ અને પરિવહન દરમિયાન પડતી મુશ્કેલીઓને કારણે સરકારે અન્ય વિકલ્પ પર નજર દોડાવી. ૧૮૮૨માં મુખ્યમાં અને ૧૮૭૮માં ચેનાઈમાં રસીના વિકાસ માટે પ્રયત્ન શરૂ થયા. સાથે સાથે રસીની સરળ પરિવહન પદ્ધતિ અને તેનો સંગ્રહ કરવાની રીત વિકસાવવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું. આ સમયગાળામાં બંગાળ અને ભારતના અન્ય ભાગોમાં કોલેરાની મહામારી ફેલાઈ. પાશ્વર લોબોરેટરી, ફાન્સમાં કાર્ધરત મૂળ રશયાના ડૉ. વાલ્ડેમર હાફ્કિન (Waldemar Haffkine) ૧૮૮૮માં કોલેરાની રસીના પરીક્ષણ માટે ભારત આવ્યા અને તેમજે આગ્રાથી કોલેરા રસીકરણ પરીક્ષણાની શરૂઆત કરી. કોલેરાને નાથવામાં રસીનો પ્રભાવ લોકોએ જાણ્યો. સદ્ગુરુની ડૉ. હાફ્કિન રસી વિકસાવવાની પદ્ધતિ પણ જાણતા હતા. ૧૮૮૮માં દેશમાં ખેલગનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો. એ રોગચાળાને નાથવા માટે આ જ વર્ષમાં સરકારે મહામારી કાયદો (Pendemic Act) અમલમાં મૂક્યો જે આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમયે ડૉ. હાફ્કિન ભારતમાં જ હતા. આ તક જડપી લઈ બ્રિટિશ સરકારે તેમને ખેલગની રસી વિકસાવવા માટે વિનંતી કરી અને પ્રયોગશાળા માટે ગ્રાન્ટ મેટિકલ કોલેજ, મુખ્યમાં બે ઓરડા પણ ફાળવી આપવામાં આવ્યા હતા. એક જ વર્ષમાં ખેલગની રસી તૈયાર થઈ ગઈ. આમ ૧૮૮૭માં ભારતમાં સૌપ્રथમ વખત રસી વિકસાવવામાં આવી. જેની દુનિયાએ ક-મને નોંધ લેવી પડી. ૧૮૮૮થી ગ્રાન્ટ મેટિકલ કોલેજની આ પ્રયોગશાળા ‘ખેલ પ્રયોગશાળા’ તરીકે ઓળખાતી હતી. ૧૯૦૫માં તેનું નામકરણ ‘બોમ્બે બેક્ટેરિયોલોજિકલ લોબ’ તરીકે થયું. ૧૯૨૫થી તે ‘હાફ્કિન ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ તરીકે ઓળખાવા લાગી જે આજ સુધી તે જ નામે ઓળખાય છે.

વીસમી	સદીના
પ્રારંભમાં	આપણા
દેશમાં શીતળા ઉપરંત	
કોલેરા અને ખેલગની	
રસી બનવા લાગી	
હતી.	આ સમયે
ટાઇફોઈડની રસી પણ	
દેશમાં ઉપલબ્ધ હતી.	
દેશમાં	રસીની
જરૂરિયાત વધવા લાગી	
માટે સરકારે રસી-	
નિર્માણ માટે નવી સંસ્થા	

કોલકાતામાં કોલેરાની રસી આપતા
ડૉ. હાફ્કિન-માર્ય, ૧૮૮૪

ઉભી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. અલબત્ત, ૧૮૮૦થી શિલોગ, મેઘાલયમાં શીતળાની રસી બનતી હતી. તે સ્થળે રસીની વખર પણ હતી. વીસમી સદીના પ્રારંભમાં કૌસાની, હિમાચલ પ્રદેશમાં ‘સેન્ટ્રલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ અને કુન્ઝુર, તમિજનાહુમાં એ સમયે ઓળખાતી ‘પાશ્વર ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સર્ધન ઇન્ડિયા’ કાર્યાન્વિત થઈ ગઈ. થોડા જ સમયમાં પાશ્વર ઇન્સ્ટિટ્યુટ હડકવાની રસી, ફલૂની રસી અને પોલિયોની રસી માટે સીમાચિહ્ન સંશોધન કર્યું. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કેટલાક રોગોની રસી આપણા દેશમાં મળતી થઈ ગઈ, જેમ કે ક્ષય (બીસીજ), ઘટસર્પ (દિક્ષયેરિયા), ધનુર્વા (ટિટેનસ), ઉંટાટિયું (પર્ટુસિસ)ની રસીઓ. આમ રસી-વિકાસની યાત્રા દેશમાં આગળ વધતી ગઈ. આજાઈ પછી સિતેર અને નેવુંના દસ્કર્માં કેટલીક રસીઓનું ઉત્પાદન આપણા દેશમાં જ થવા લાગ્યું. જેમાં ઓરી અને પોલિયોની રસી અગ્રસ્થાને છે. આજાઈ સમયે શીતળા અને કોલેરાનો ભય તો હતો જ સાથે સાથે ક્ષયરોગ પણ નાથવો જરૂરી હતો. આ માટે ૧૯૪૮માં સરકારે BCG રસી માટેની પ્રયોગશાળા કિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ગીન્ની, ચેન்நાઈ ખાતે સ્થાપવામાં આવી. રસીના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર ભારતમાં સ્થપાયેલી આ પહેલી પ્રયોગશાળા છે. આ જ વર્ષમાં BCG રસીકરણનો કાર્યક્રમ સમગ્ર દેશમાં અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. નવી શોધાયેલી દવાઓ, રસીકરણ અને સરકારના સતત પ્રયાસને લીધે આજે ક્ષયરોગ નાબૂદ તો નથી થયો પણ તેનું રાજરોગનું બિરુદ્ધ ધીરે ધીરે ગુમાવતો જતો હોય તેમ લાગે છે. રસીકરણને લીધે શીતળાને દેશવટો જ નહીં પણ પૃથ્વીવટો મળી ગયો છે.

શીતળાના રસી-નિર્માણ માટે સ્વતંત્રતા વખતે જ આપણો દેશ સ્વાવલંબી હતો. ક્ષય કે પોલિયો જેવા પેઢા પડી ગયેલા રોગો કે ભવિષ્યમાં આવનારા રોગોને નાથવા માટે રસી એક સરળ અને અસરકારક ઉપાય તરીકે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. રસીના વિકાસ અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદનની સામાજિક જવાબદારી તો છે જ પણ દવા-ઉદ્યોગને તેમાં કમાણીનો સ્થોત પણ દેખાયો. આમ આજાઈ પછી સમયાન્તરે સરકારી અથવા તો ખાનગી ક્ષેત્રે ‘રસી પ્રયોગશાળા’ સ્થપાવા લાગી. દેશનાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ તેને અનુરૂપ ભણાવવાનું શરૂ કરી દીધું છતાં પણ આ ક્ષેત્ર સામાન્ય જનતાની નજરથી ઓઝલ રહ્યું. કોવિડ-૧૯એ કાળો કેર મચાવ્યો ત્યારે આ ક્ષેત્રને અપ્રતિમ પ્રસિદ્ધ મળી અને લોકોની અપેક્ષા પણ ખૂબ વધી ગઈ. હા, તો છેલ્લાં સિતેર વર્ષોમાં અઢારેક ‘રસી પ્રયોગશાળા’ની સ્થાપના થઈ. આપણે સો જાણીએ છીએ કે નવી રસી પરીક્ષણના ત્રણ તબક્કામાંથી પસાર થઈ લોકો સુધી પહોંચે છે. રસીકરણ દરમિયાન લાભાર્થીની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે અને કંઈ પણ અજુગતું બને તો તેને પહોંચી વળવાની તૈયારી આરોગ્ય વિભાગની હોય છે. છેલ્લા દશકમાં ભારતના રસી-ઉદ્યોગ કેટલાંક સીમાચિહ્નો અંકે કર્યા છે. જેમ કે નવી કોલેરા રસી, મેનિન્જાઈટિસ-એ રસી, જાપાનીજ એન્સેફાલોટીસ (JE) રસી વિદેશી કંપનીના સહયોગથી ભારતમાં વિકસાવવામાં આવી અને ઉત્પાદિત કરવામાં આવી. અનેક પડકારોનો સામનો કરીને મોટા ભાગની રસીની જરૂરિયાત માટે આપણે આત્મનિર્ભર બની ગયા. વિશ્વમાં મળતી મોટા ભાગની રસી આપણા દેશમાં મળતી થઈ ગઈ.

— ચિંતન ભહ

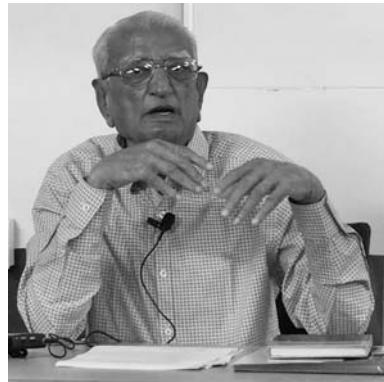
હિનાના અતારની સુવાસ

(શ્રી હસુભાઈ યાણિકની પુત્રી યુવા અથ્યરનો સ્મરણા-લેખ)

પદ્ધાજી હસુ યાણિકની દિવ્ય ચેતનાએ દસમી ડિસેમ્બરની વહેલી સવારે ઊંઘમાં જ અનંતની યાત્રાએ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે સ્વાભાવિક શૂન્યમનસ્કતા અનુભવી. પિતાનું પ્રથમ સંતાન હોવાની સભાનતા અને જવાબદારીથી એક પછી એક ઘટના યંત્રવત્ત ચાલતી રહી. છાણાયા ગુમાવ્યાના આઘાતની સાથે પિતાની વિદાયના અંતિમ કલાકો દરમિયાન મૃત્યુને સામે જોઈ શકતા હોવા છતાં પણ એમની ચૈતસિક, માનસિક સક્ષમતા અને ઇન્ડિયોની પ્રસન્નતાથી માદું ભાવવિશ અત્યંત અભિભાવિત છે.

બીમારીનાં ત્રણ અઠવાડિયાં દરમિયાન એક તબક્કે શરીરની નબળાઈને તટ્ણથભાવે મૂલવી અને ઉપયારની અનાવશ્યકતા મને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. શરીરને તેનો ધર્મ નિભાવવા દેવો જોઈએ તેમ સમજાવ્યું; પરંતુ તેમ છતાં પણ ફેફસાંના ઈન્ફેક્શન માટે હોસ્પિટલ જવાના અમારા આગ્રહને સ્વીકાર્યો. જતાં સમયે પૌત્રી પરિધિને કહ્યું, ‘બેટા તું મજબૂત મનોબળની છે, સમજદાર છે, જ્યારે કપડાં ફાટી જાય ત્યારે બદલાવી નાખવાં જ યોગ્ય છે...’ આમ કહી દાદાએ પૌત્રીને ગીતાનો, ‘વાસાંસિ જીજાનિ યથા વિહાય...’ સંદેશ સરળતાથી સમજાવ્યો. ઘરમાં હાજર સહુને ‘રામ રામ’ કર્યા. જીવનના અંતિમ તબક્કાને જોઈ શકવો અને તે સાથે સ્વસ્થતાથી સ્વીકારવું એ માટે માત્ર જ્ઞાની હોવું પયપિસ નથી હોતું.

૧૮ નવેમ્બરે તાવ આવ્યા બાદ ૨૨ નવેમ્બરે સ્વસ્થ થયા. હીચકે બેસીને સૂર્યતાપમાં માળા કરી. ત્યારબાદ મને ફોન કરી કહ્યું, ‘યુવા, આજે સારું છે. સૂર્યતાપથી સારું લાગ્યું. કારતક માસમાં છઠની પૂજા – સૂર્યની આરાધના આ સમયે આરોગ્ય માટે પણ ઉચ્ચિત છે, જે માત્ર પ્રતીકાત્મક નથી, તેની વિગતે ચર્ચા કરી. તેઓ પોતે જે અનુભવમાંથી પસાર થતા, આજુબાજુમાંથી જે સંવેદના તે દરેકને વેદોકત, વૈજ્ઞાનિક, સામાજિક અને સ્વરીપ અનુભવથી મૂલવતા, આથી જ તેઓ માહિતી અને જ્ઞાનોપાસનાથી થતી શોધથી અટકી અને તેમના મતને વળગી નહોતા રહેતા. પોતાની જ શોધને સમયના પ્રવાહ સાથે સંશોધિત કરતા રહેવું એ એમના માટે સાહજિક હતું. એમના સ્વભાવમાં આવશ્યક બાળ સહજ કુતૂહલતા અને સરળતા એ તેમના

હસુભાઈ યાણિક

વ्यक्तित्वनु एक सबળ पासुं हતुं. में क्यारेय तेमना मंतव्यने मने के कोઈने पण मानवा माटे आग्रह करता नथी जोया. જે રીતे પोતे સતત બदलाव અને સમयોचિત વ્યવહારથી સજ્જ રહેતા, તેવી જ રીતે અન્યને પણ તેવી સ્વતંત્રતા હોય જ તેવું સહજપણે માનતા, આથી જ તેમના અંગત જીવનને ખૂબ નજીકથી જોયું અને અનુભવ્યું. ઉપરાંત તેમનાં લેખન, શિક્ષણ, સંશોધનનાં કાર્યોમાં જોવા મળતા હસુ યાંદ્રિક વચ્ચે મને કોઈ બેદરેખા જોવા મળી નથી.

નિખાલસતા, સરળતા અને જીવનના જે તે તબક્કે આવી પડેલી પરિસ્થિતિને સમજુને હિંમતપૂર્વક જીવવાની તેમની પદ્ધતિમાં તેમના સૌથી વિશિષ્ટ ગુણથી હું અભિભાવિત થઈ છું, તો તે હતો – અનુકૂલન ! વ્યક્તિ હોય કે પરિસ્થિતિ - તેઓ તેને વર્તમાનમાં જોઈને સ્વીકારી લેતા, આથી જ અપેક્ષાઓથી થતી નિરાશા અને નિષ્ફળતા જેવાં ભાવ-પરિમાણો તેમના વર્તમાનના કેન્દ્રમાં ક્યારેય પણ ન રહેતાં. આ વાત તેમના અંતિમ કલાકોમાં પણ જોવા મળી, હોસ્પિટલથી ઘરે આવ્યા બાદ અસહ્ય પીડા, અશક્તિ, જીવનની અનિશ્ચિતતા વચ્ચે પણ મારા ભાઈ નથેને તેમને આઈસકીમ ખાવા અંગે પૂછ્યું, તે સ્વાધપૂર્વક નિરાંતે ખાધો. ‘મને અહીં દુઃખે છે’ વગેરે ફરિયાદ કરવામાં ઊર્જા વેડફ્વાને બદલે એમણે ભાઈને પૂછ્યું, ‘તું બરાબર છે ને, બેટા ?’ ભાઈએ જ્યારે બધું બરાબર છે તેમ જણાવ્યું ત્યારે ‘માંદું પણ બધું બરાબર છે. તું સૂર્ય જી.’ તેમ કહી દીકરાનો ભાર ઓછો કરવાનું પસંદ કર્યું અને સૂર્ય ગયા. જેટલી હતી તેટલી ઊર્જા, ઈન્ડિયોની સંવેદના અને મનોબળથી છેલ્લા કલાકો પ્રસન્નતાથી પસાર કર્યા અને કુટુંબને વર્તમાનની ક્ષણોમાં જીવવાનું મૂલ્ય આવનાર મૃત્યુથી વિશેષ છે તેવો સંકેતાત્મક બોધ આય્યો !

*

સાહિત્યકાર, ગ્રાધ્યાપક, સંગીતજ્ઞ, વ્યવસ્થાપક અને સંશોધક – આવાં વિશિષ્ટ પાસાંઓ ધરાવતું વ્યક્તિત્વ કેટલી એકરૂપતાથી જીવન જીવતું તેની હું સાક્ષી રહી છું.

બાળપણમાં મને ખબર હતી કે હું મ્રોફેસરની પુની છું. અભ્યાસમાં નભળા વિદ્યાર્થીઓ ઘરે શીખવા પણ આવતા. તેમનો સાહેબ પ્રત્યેનો આદર પણ જોયેલો. એ જ પાપા સંગીત શીખતા ત્યારે તેમના ગુરુ પ્રત્યેનો પ્રેમ-આદર અને સેવાભાવની હું સાક્ષી છું, કેમ કે થોડાં વર્ષો બાદ હું પણ તેમની સાથે સંગીતસાધનમાં જોડાયેલી. પરિણામે અઠવારિયાના ત્રણ દિવસો - સાંજના ત્રણ કલાક કેટલાંયે વર્ષો પિતા-પુત્રીએ સાથે સંગીતસાધનમાં વિતાવેલાં.

અભ્યાસની વ્યસ્તતા અને પુખ્તવય પહેલાં વિશારદની પરીક્ષા ન આપી શકવાથી હું અભ્યાસમાં પરોવાઈ અને સંગીત છૂટી ગયું, પરંતુ વયના ત્રીજા દાયકા પછી વાયોલિનવાદની સાધનામાં માત્ર સાહિત્યક ક્ષમતા, શોખ જ નહીં; પરંતુ તનતોડ મહેનત કરતા પણજીને મેં સાશ્રય જોયા છે.

સાહિત્ય અકાદમીના વ્યવસ્થાપનમાં બચેલા સમયમાં તેમની નવલક્ષથાઓનું લેખન ચાલતું, આથી વાયોલિન રાત્રે વગાડતા. અમારા ધરમાં પણ્ણાના વાયોલિનના સૂર રાત્રે રેલાતા હોય તે ખૂબ સામાન્ય હતું. કદાચ એ જ કારણ હતું કે ઊંઘમાં સંવેદાતા

એ સૂરોથી માલકોશ, જ્યજ્યવંતી કે સારંગ જેવા રાગોના નામથી પરિચિત ન હોવા છતાં તેની ધૂન મારો ભાઈ નયન હાર્મોનિયમ પર સાહજિકતાથી વગાડી શકે છે.

સતત કાર્યશીલ રહેતા એમને અમારા ઉછેર માટે ક્યારેય ગુસ્સે થતા, આગ્રહ સેવતા નથી જોયા. હું અને નયન જ્યારે બોર્ડની પરીક્ષા આપતાં ત્યારે બે પરીક્ષા વચ્ચેના અવકાશમાં નાસ્તો, પાણી, નારંગીનો રસ લઈ રાહ જોતા. આ સમયે વૃક્ષની ધાયા નીચે સ્કૂટરની સીટ પર બેસીને તેમની ધારાવાહિક નવલકથા લખતા જોઈ ધણી વખત લોકોને આશ્ર્ય થતું કે આ શું લખતા હશે ! પરંતુ પરીક્ષા આપી આવીએ કે તરત નારંગી ફોલીને ખવડાવે, ક્યારેય ન પૂછે કે પેપર કેવું ગયું ? કેટલા માર્ક આવશે ? અત્યંત પ્રેમાળ, નિખાલસ, સંવેદનશીલ અને સહાનુભૂતિવાળા પણ્ણાજ મિત્રવત્ત હોવા છતાં અમને ખૂબ આદર અને માનની લાગણી રહી છે.

*

લેખન-સંગીત માટે અલાયદા સમય-સ્થળની ક્યારેય તેમને આવશ્યકતા ન હતી. મારાં વયવસાય, ગૃહકાર્ય વગેરેમાંથી સમય મળે ત્યારે મળવા જાઉં અને પણ્ણાજ લખતા હોય તો બાજુમાં બેસું. મમ્મી સાથે વાત કરું. સમય થયે પાછી આવું. પણ્ણાજ એમના કાર્યમાં પરોવાયેલા હોય. આવું ધણી વાર બને. સાંજે એમનો ફોન આવે, ‘યુવા, તું આવી અને ગઈ ! મને બબર જ ન પડી !’ આશ્ર્ય વ્યક્ત કરતાં મને નહીં મળી શકવાનો છૂપો અફસોસ પણ હોય, પરંતુ ધ્યાનમળન કાર્યનો આનંદ લેતા તેઓ મારા માટે પ્રેરણારૂપ હતા. નહીં બોલીને એમનાં કર્તવ્યથી ધાણુંબધું શિખવાડતા હતા. વિશિષ્ટ પિતાની પુત્રીની લાડઘારની વ્યાખ્યા પણ વિશિષ્ટ જ હોય ને !

*

સાંજી અને સરળતા હોવા છતાં પણ સુધૃત્તા, સ્વચ્છતા અને સુવાસિતતાના આગ્રહી હતા. થોડું ખાવું પણ સ્વાદિષ્ટ ખાવું. વધારમાં હિંગનું પ્રમાણા, ભરચાંની લાલાશ અને સોડમથી રસોઈને પ્રમાણાતા. રસોઈ બનાવવાવાળાં બહેનને પણ કાણું ન રહે કે બળે નહીં તે માટે અન્ય સામગ્રી સાથે સમય પણ કેટલો જરૂરી છે એ પ્રેમથી સમજાવતા, ક્યારેક તો શોખથી સાંજે તેમને ભાવતું સેવ-ગાંધિયાનું કે કુંગળી-બટેટાનું શાક જાતે બનાવતા અને બધાને શોખથી ચખાડતા.

હિના તેમનું મનગમતું અત્તર હતું. જેઓ તેમને નજીકથી ઓળખે છે તેઓ જાણે છે કે ઘરમાં હોય કે બહાર, તેઓ હંમેશાં સુધૃ રહેતા. મળવા જઈએ તો તેમની આંખ જાણે આપણું સ્કેનિંગ કરતી હોય. આપણે જે બોલીએ તેથી વિશેષ આંખથી એ માપી લેતા. નવી ડેરસ્ટાઇલ, કપડાં વગેરે બોલીને ભલે ન ચર્ચે, પરંતુ તેમની આંખમાં પ્રશંસા છલકી ઊઠતી. મારા પતિ રામદાસને જ્યારે પણ નવું શર્ટ પહેરેલું જુએ કે પૂછે, ‘અરે વાહ ! આ શર્ટ બહુ સરસ છે.’ મારા પતિ અને પણ્ણાજનો કોમન ઈન્ટરેસ્ટ મ્યુઝિક હતો. બંનેની મૈત્રી અને એકબીજા તરફનો આદર અવર્ણનીય છે.

હસુ યાણિક મારા પિતા હોવા ઉપરાંત મારા માટે એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ હતું કે અમને સહુને જીવન જીવવાની કલા સતત શિખવાડતું રહ્યું.

— યુવા અથ્યર

દિવ્યાંગોના જીવનને દિવ્યતા બક્ષીએ

આપણે ઈતિહાસનાં પાનાંઓ ફેરવીએ ત્યારે દર તારીખ-મહિના-વર્ષની આગવી વિશિષ્ટતાઓ આપણા ધ્યાને આવે છે. દરેક દિવસે ભૂતકાળની ઘટનાઓની સ્મૃતિ તાજ થાય તે સહજ છે. ડિસેમ્બરની બીજી અને ત્રીજી તારીખ સાથે આ વર્ષે એક અનોખી ઉજવણી ઓનલાઈન થઈ તેની આપણે નોંધ લેવી ઘટે. સ્વ. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે ૧૯૮૮ની રજી ડિસેમ્બરે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી હતી. આજે સાહિત્ય, કલા, શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સમાજસેવાના અગણિત કાર્યક્રમો દ્વારા ગુજરાતની ચેતનાને સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાવવા માટે જે ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે અને થઈ રહ્યા છે તેની નોંધ સાંપ્રત સમયના ઈતિહાસમાં સુવારણાક્ષરે લેવાશે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે પ્રગટાવેલી જ્યોતનું જતન શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ સંપૂર્ણ નિષા અને સર્માર્પણથી કરી રહ્યા છે. બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા શ્રી કુમારપાળને ગુજરાત એક આદર્શ સંસ્કારપુરુષ તરીકે ઓળખે છે. ધર્મ, પત્રકારત્વ, સાહિત્ય, ભાષા, સેવા, રમતગમત - એમ વિવિધ ક્ષેત્રમાં તેમણે પ્રદાન કર્યું છે, તેનાથી આપણે સૌ વાકેફ છીએ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ગુજરાતીમાં જ્ઞાનના ખજાનાને એટલો સુવ્યવસ્થિત ગોડવી આપ્યો છે કે અનેક લોકો માટે આધારભૂત અને ઉપયોગી માહિતી હાથવગી બની છે. ઇન્ટરનેટ અને ગુગલલ્યુગ પહેલાં શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરની આર્પદણિએ જે સ્વખન સેવ્યું હતું તે તો સાકાર થયું, પણ હવે તેમાં ગીત, સંગીત, ચિત્રકલા, નૃત્ય, નાટ્ય સહિતની અનેક કલાને પણ એક વિશ્વસનીય મંચ મળ્યો છે. આ મહાયજ્ઞમાં ગુજરાતના અનેક વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠીઓ, જ્ઞાનીઓ, નાગરિકો, શિક્ષણકારો સહિત હજારો લોકોએ જે પ્રદાન આપ્યું છે તેનાથી ગુજરાતની સંસ્કૃતિને નવો ઓપ મળ્યો છે.

કોરોનાના કહેર વચ્ચે ગુજરાત વિશ્વકોશ દ્વારા પોતાની કામગીરીનું ખૂબ સાવચેતી સાથે સલામતીના ધોરણમાં કોઈ બાંધછોડ કર્યા વિના જે રીતે સંચાલન થઈ રહ્યું છે તે દરેક સંસ્થા માટે એક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ઓનલાઈન, પ્રિ-રેકોર્ડર કાર્યક્રમોનો સિલસિલો અવિરત ચાલુ છે. સંશોધન, પ્રકાશન સાથે જેમણે સમાજમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે તેવા મહાનુભાવોને પોંખવાનો કાર્યક્રમ પણ ચાલુ છે. વિશ્વકોશનો સ્થાપનાદિન આપણા સૌના માટે ગૌરવશાળી દિન છે. આપણી ભાષા, ભાતીગળ સંસ્કૃતિ, વૈભવી વારસા અને અસ્મિતાને પ્રકાશમાં લાવતી આ સંસ્થાના જન્મહિને આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ કે છ કરોડથી વધુ લોકોની માતૃભાષા ગુજરાતી સદાય સમૃદ્ધ થતી રહે, જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં અને સમગ્ર વિશ્વમાં તેની આગવી ઓળખ બની રહે. ભાષાના માધ્યમથી આપણો સૌ ગુજરાતીઓ શ્રીકૃષ્ણ, દયાનંદ,

હેમયંડ્રાચાર્ય, દલપત્રામ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, મહાત્મા ગાંધી, સરદાર પટેલ, ઉમાશંકર જોશી, રવિશંકર મહારાજ સહિત અનેક મહામાનવોના જીવનકાર્યમાંથી પ્રેરણ લઈને વૈચિક સ્તરે અભિનંદનને યોગ્ય બનીએ.

તારીખ ત્રીજ ડિસેમ્બર આંતરરાષ્ટ્રીય વિકલાંગ(દિવ્યાંગ)દિન તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. યુનાઇટેડ નેશન્સ દ્વારા ૧૯૮૮થી ૧૯૯૮નો દસકો શારીરિક/માનસિક ક્ષતિગ્રસ્ત વ્યક્તિઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો સમયગાળો હતો.

૧૯૯૮થી તજુ ડિસેમ્બરને ‘આંતરરાષ્ટ્રીય દિવ્યાંગતા દિવસ’ તરીકે ઊજવવાનું શરૂ કર્યાની ૨૮ વર્ષ થયાં છે. સામાન્ય રીતે ૪૦ ટકા કરતાં વધુ વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓની સંખ્યા કુલ વસ્તીના તુટકા જેટલી હોય છે. તે આધારે ગણતરી કરતાં વિશ્વમાં ૨૪થી ૨૫ કરોડ લોકો આ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરે છે.

આ ઉપરાંત ૬૦ વર્ષની વધ્યથી વધારે જે વરિઝ નાગરિકો છે તેની સંખ્યા ૮૦ કરોડ આસપાસ છે, જેમાંથી ૪૫ ટકા એટલે કે ૩૬-૩૭ કરોડ લોકો વિવિધ ક્ષતિઓથી પીડિત છે. માનવસમૃદ્ધયના એટલી મોટી સંખ્યામાં જે લોકો આ તકલીફો સામે જ્યૂમી રહ્યા છે તે અંગે સૌ કોઈ જાગૃત થાય તે ઉદ્દેશથી આ દિવસ મનાવવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા આ વર્ષે ત્રીજ ડિસેમ્બર આંતરરાષ્ટ્રીય વિકલાંગદિને એક વિશેષ કાર્ય કરવામાં આવ્યું. અગાઉ ગ્રાધ્યાપક તરીકે અને હાલ ગુજરાત વિશ્વકોશમાં સેવા આપતાં શ્રી પ્રીતિબહેન શાહ દ્વારા લિખિત પુસ્તક ‘આત્મબળના જજવાણે’નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું. આ પુસ્તકમાં પ્રીતિબહેને ૭૫ દિવ્યાંગોના જીવનના સંખર્ખ અને સિદ્ધિનું ખૂબ હૃદયસ્પર્શી દસ્તાવેજકરણ કર્યું છે. આ પ્રેરક કથાઓનાં નાયક-નાયિકાઓને આ પ્રસંગે વંદન સાથે તેમના કાર્યમાંથી સૌ કોઈ પ્રેરણા લે તેવી ભાવના સાથે આપણે દિવ્યાંગ દિવસની ઉજવાણી કરીએ તો સાર્થક લેખાય.

ગુજરાત વિશ્વકોશના પ્રાણોત્તમાંના એક ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં સહકારી ક્ષેત્રના મોભી તરીકે અનોખી છાપ છોડી જનારા શ્રી સાંકળંદં પટેલ ગ્રંથશ્રેષ્ઠી અંતર્ગત આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ દ્વારા ૧૦૦થી અધિક પુસ્તકોનાં પ્રકાશન થયાં છે. વિશ્વકોશના ગ્રંથો ઉપરાંત બાળવિશ્વકોશ, વિજ્ઞાનમાળાનાં પુસ્તકો, સંશોધન દ્વારા તૈયાર થયેલ પુસ્તકો સાથે વિશ્વકોશે અનોખી સેવા કરી છે. વિશ્વના વિકલાંગોની સિદ્ધિઓ અંગે તજ્જ્ઞ શ્રી જનક શાહે પણ ખૂબ મનનીય અને પ્રેરક પ્રવચન આપી પુસ્તક વિમોચન કાર્યક્રમમાં સોનામાં સુગંધ ભર્યા સમાન વાતાવરણનું સર્જન કરી આયું.

કોરોનાના કહેર વચ્ચે આજે કરોડો લોકો નિરાશા, હતાશા, મૂંજવણા, નિઃસહાયતા, દુઃખ, વ્યથા જેવી નકારાત્મક લાગણીઓથી ઘેરાયેલા છે ત્યારે શેખાદમ આખુવાલાની પંક્તિઓ યાદ આવે :

‘અમને નાખો જિંદગીની આગમાં,
કેરવીશું આગને પણ બાગમાં,
સર કરીશું આખરે સૌ મોરચા,
મોતને પણ આવવા દો લાગમાં.’

જીવનમાં કવિ નરસિંહ મહેતાની સલાહ માનવા જેવી છે. ‘સુખ-દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે ઘડિયાં, ટાયા તે કોઈના નવ ટળે રહુનાથનાં જરૂરિયાં.’ જંગાવાતો આવ્યા જ કરવાના, આપણે સમસ્યાનું વર્ણન કરીને સહાનુભૂતિ મેળવવા પ્રયત્નો કરીશું તો તે વર્થ છે. તળપદી ભાષામાં કહીએ તો ‘રોદણાં રોવાથી કંઈ નહીં વળે.’

જાણીતાં મનોવૈજ્ઞાનિક ડૉ. નિશા ખના કહે છે, ‘જે જેવું છે તેનો તેવો જ સ્વીકાર કરો, તેનાથી જિંદગી સુખમય બની જશે.’ અલબજ પરિસ્થિતિ સામે સંઘર્ષ કરવામાં દઢ ઈચ્છાશક્તિ, અવિરત જહેમત અને પરિવાર-સમાજનો ટેકો ખૂબ મહત્વનો છે. ‘આત્મબળને અજવાણે’ પુસ્તક કોઈ પણ દિવ્યાંગ (વિકલાંગ) સંસ્થા કે વ્યક્તિને ભેટ આપીએ તો તેની મોટી સેવા કરી ગણાય. ‘દિવ્યાંગને દ્યાની નહીં પણ પ્રેરણાની જરૂર છે.’ આ પુસ્તક ઉપ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો સાથે એક સંદર્શો આપે છે. આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ? જીવન દુઃખપ્રધાન છે કે સુખપ્રધાન ? જીવનમાં પ્રારબ્ધ કે પુરુષાર્થ, શેનું વધારે મહત્વ છે ? આ પ્રશ્નોની ચિંતા છોડીને જે લોકો દઢ સંકલ્પ અને કઠોર પરિશ્રમથી ભાગ્ય નિર્માણ કરે છે, તેઓનાં જીવન સાર્થક થાય છે. આશ્રમ રોડ પરની બહેરા-મુંગાની શાળાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મહાત્મા ગાંધીએ કહેલી વાત, ‘કોઈ પણ સમાજ કેટલો સુસંસ્કૃત છે તે નક્કી કરવાનો માપદંડ એ છે કે તેમાં વિકલાંગ વ્યક્તિઓ માટે કેવો અભિગમ અને વ્યવસ્થા છે.’ આ પુસ્તક તો પાણીની પરબ છે. જેને તૃથા હોય, સંવેદના હોય, પીડ પરાઈ જાણી હોય, જીવન સાર્થક કરવાની તાલાવેલી હોય તેમને તો એક નૂતન સૂચિનું દર્શન કરાવે છે. અમુક સંવર્ગના વિકલાંગો માટે હજ ધણું કાર્ય કરવાનું છે. પ્રીતિબહેને સાચું જ નિરીક્ષણ કર્યું છે, ‘સમાજમાં વિકલાંગોની સ્થિતિ વિષય હોય છે, એમાં મૂક-બધિરની સ્થિતિ વધુ મુશ્કેલ હોય છે. સામાન્ય બાળકને શીખવવા માટે જેટલો પ્રયત્ન કરવો પડે તેનાથી હજારગણો પ્રયાસ મૂક-બધિરને શીખવવા માટે કરવો પડે. વળી વ્યક્તિ અપંગ કે અંધ હોય તો તે તરત નજરે પડે છે. જ્યારે મૂક-બધિર વ્યક્તિની ક્ષતિ પ્રગટપણે દેખાતી નથી. પ્રજાચક્ષુ માટે જેટલાં સંશોધનો થયાં છે તેટલાં મૂક-બધિર માટે નથી થયાં. આપણા સમાજમાં એમની ઈશારાની ભાષાને લોકો હજ સ્વીકારતા નથી. શારીરિક રીતે તંદુરસ્ત દેખાતી વ્યક્તિ તમારી બાજુમાં હોય અને એની મુશ્કેલીની ખબર પણ ન પડે તેવી અદૃશ્ય અને નિઃશબ્દ આ વિકલાંગતા છે.’ ઈશ્વરે આપણાને જે આચ્છું છે તેનો થોડો ભાગ દિવ્યાંગોના જીવનને દિવ્યતા બક્ષવામાં વાપરીએ તો વિશેષ દિનની ઉજવણી સાર્થક બને.

— પ્રવીણ ક. લહેરી
(સૌજન્ય : નવગુજરાત સમય)

મૈત્રીપૂર્ણ જર્મની

માનવજીતિના ઈતિહાસની બે અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટનાઓનું વિસ્મય લઈને અમે જર્મનીમાં પગ મૂક્યો. પહેલી દર્દનાક ઘટના તે બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયનો હોલોકોસ્ટ(પ્રલયકારી માનવસંહાર). ડિટલરના શાસનમાં સાઠ લાખ યહુદીઓનો ભોગ લેનાર, માનવઈતિહાસે જોયેલો સૌથી ભીષણ અને કારમો માનવસંહાર, એ સમયના ધોર અત્યારારી, કોન્સનટ્રેશન કેમ્પ, યુદ્ધ પછી ચાલેલા ન્યૂરેઅર્ગ ટ્રાયલ્સ અને બીજી માનવઈતિહાસની એક અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ ઘટના તે, બર્લિનની દીવાલનું ખંડન ને અમે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જર્મનીનું પુનર્મિલન. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને લોહીના સંબંધોથી જોડાયેલી પ્રજા વચ્ચે રાજકારણીઓએ તાણી દીધેલી દીવાલ સાથે ચાળીસ વર્ષના શીતયુદ્ધને પણ એક આટકે ધરાશાયી કરીને નફરત પર સ્નેહનો ને નઠોર રાજકારણ પર માનવતાનો વિજય સિદ્ધ કરનાર આ ઘટના માનવઈતિહાસનો એક પથદર્શક કીર્તિસંભ લેખાય છે. બર્લિનની દીવાલ તૂટી તો ખરી, પણ પુનઃ એકત્ર થવું સહેલું નહોતું. પૂર્વ જર્મનીની પ્રજા નાદાર અને બેહાલ હતી, એને સમાનતા બક્ષવા પશ્ચિમ જર્મનીના સમૃદ્ધ સમાજે ભોગ આપ્યો, આકરા કરવેરા ભર્યા ને એમ પ્રવર્તમાન શરીરકાના એક શાંતિપ્રિય અને શક્તિશાળી દેશ તરીકે પોતાની ઓળખાણ ઊભી કરી. યુદ્ધના પરાજયની નામોશી અનુભવતું એક રાષ્ટ્ર પોતાના સાંસ્કૃતિક વારસાના, સમૃદ્ધ સાહિત્યના, જીનદાર સંગીતના, વિજ્ઞાનના ને ફિલસ્ફોઝીના જોરે પુનઃસર્જિત થાય એ ગૌરવને સ્પર્શવાની આશા લઈને અમે જર્મનીમાં પ્રવેશ્યાં.

જર્મની દેશ સાથે નાનપણનો એક ભાવાનુંબંધ પણ ખરો. એ સંબંધ તે બાલસખી કારેન અને એનાં મમ્મી - જીજરમાન જર્મન લેરી - હિન્શા આન્ટી સાથેનો. ત્યારે વેરાવળની ઈન્દ્રિયન રેયોનમાં દિનશા અંકલ પણ્યાના ઉપરી હતા. દિનશા અંકલ પારસી અને તેમનાં પત્ની જર્મન. દિનશા આન્ટીની બાળક જેવી નિર્દોષ અને રમતિયાળ ભૂરી આંખો, સુંદર હેટની જેમ માથા પરથી ગોળાકાર ફેલાતા એમના જાંખા કંથાઈ વાળ, ધૂંટણ સુધી લાંબું ટાઈટ સ્કર્ટ, ઉપર કોટ જેવું ટોપ અથવા ઘેરવાળા મિટિઝોકનો એમનો પહેરવેશ, સદાય સ્ક્રૂટિલી એમની ચાલ અને ઉખાભર્યું મૈત્રીપૂર્ણ શેકહેન્ડ. આન્ટી ઉત્સવો ઊજવવામાં ઉત્સાહી. દર વરસે કિસ્ટમસ પર ઘરને નવવધૂની જેમ સજાવે, એમનાં સ્વજનો તરફથી જર્મનીથી આવેલા શ્રીટિંગ કાર્ડનું તોરણ બનાવીને કિસ્ટમસ-ટ્રીની પાસે લટકાવે ને અમને પાર્ટી આપે. અમારા માટે શાકાહારી વાનગીઓ જાતે જ બનાવે. આટલા મોટા અફસરનાં પત્ની હોવા છતાં આન્ટીને કોઈ કામ કરવાની નાનમ નહીં. ખુમારી તો એવી કે, બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે આર્થિક ખુવારીના કાળમાં જર્મન પ્રજાએ સ્વેચ્છાએ દૂધ છોરી દીધેલું અને એ દૂધ દેશવાસીઓના પ્રેમ અને એકતાના

પ્રતીક રૂપે સૈનિકોને મોકલવામાં આવતું. યુદ્ધ તો પૂરું થઈ ગયું, ને આન્ટી ભારત આવીને વસ્યાં, પણ એ દિવસોની યાદમાં અનેક જર્મન નાગરિકોની જેમ એમણે પણ કાયમ માટે દૂધ વિનાની બ્લેક કોફી પીવાનું સ્વીકારેલું ! જર્મન સભ્યતા સાથે દસ-બાર વર્ષની ઉમરે થયેલો આ પહેલો પરિચય. જર્મનીના પ્રવાસ દરમિયાન સતત મનમાં આન્ટીનું સ્મરણ રહ્યું. યુરેઇલમાં જ્યારે જ્યારે બ્લેક કોફી પીધી, ત્યારે ત્યારે લાગ્યું કે, દિનશા આન્ટીની ભૂરી આંખોનું પ્રતિબિંબ એ કથ્થાઈ પ્રવાહીમાં તરી રહ્યું છે !

જર્મનીમાં દક્ષિણો આલસનો પર્વતીય વિસ્તાર છે. અહીં આલસની તળેટીમાં બાવેરિયાનાં ઘેઘૂર વન ફેલાયેલાં છે. આ બાવેરિયાનાં જંગલો પાસે કોઈ અજ્ઞાત જગ્યાએ રહીને જર્મનીના અરણ્યલોકનો પરિચય મેળવવા અમે મીટરફેલ્સ નામના એક સ્થળે એક અઠવાડિયું રહેલાં. જર્મનીનો એવો છેડો જગ્યાં આકાશ ઊંચ્યાને ઊભેલો અડાબીડ અરણ્યલોક હાથ ફેરવીને અમારું સ્વાગત કરી રહ્યો હતો. ચ્યુનિકથી મીટરફેલ્સ જવા માટે પહેલાં ન્યુફાર્મ નામના ગામ સુધી જવાનું. ત્યાંથી ટ્રેન બદલી, એક સાંકડી, બે ડબાની બનેલી નાનકડી ટ્રેનમાં બેસીને સ્ટ્રોબિંગ નામના ગામડે જવાનું. આ સ્ટ્રોબિંગથી ત્રણચાર કલાકે એકાદ બસ મળે તો મળે, નહીંતર ટેક્સીમાં બેસીને મીટરફેલ્સ જગ્યું પડે.

પ્રવાસ દરમિયાન અમે જોયું કે, જર્મનીના લોકો મળતાવડા હોય છે. અન્ય યુરોપિયનોની સરખામણીમાં તેઓ જરાક ઊંચા સાદે બોલે છે. ટ્રેનમાં સહપ્રવાસીઓ સાથે સહજ વાતો કરી શકે છે. દરરોજ ટ્રેનની રાહ જોતાં ઊભાં હોઈએ, ત્યારે સ્ટ્રોબિંગના સ્ટેશનમાસ્ટર અમારી પાસે આવીને અલકમલકની વાતો કરતા. ચ્યુનિકથી હાઈડલબર્ગ લઈ જતી ટ્રેનમાં એ દિવસે અસાધારણ ગિરદી હતી ! મને બેસવાની જગ્યા માંડ મળી, ને રાજ્યવ તો છેક બારણા પાસે ઊભો રહ્યો. મારી બાજુની સીટ પર બેઠેલી

જોસેફિન ઓર્થોડિન્ટિસ્ટ હતી. એણે સમજાવ્યું કે, ‘આ ભીડ ઓક્ટોબરફેસ્ટને કારણે છે. સપેન્સબરના અંતથી મધ્ય ઓક્ટોબર સુધી સોળ દિવસ ચાલતું ઉજવણું ખરેખર તો બાવેરિયાના ઠોળાવો પર થતી મધ્મીઠી દ્રાક્ષમાંથી બનાવેલ આસવ પીવાનો ઉત્સવ છે.’ જોસેફિન સાથે જર્મન સમાજ વિશે ઘણી વાતો થઈ. જોસેફિન કહે, ‘આજકાલના છોકરા આદરભાવ વિશે કાંઈ સમજતા જ નથી. નવી પેઢી એટલી બેજંબાજ છે કે, જૂની પેઢી માટે એમની વિચારધારા સાથે કદમ મિલાવવું મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. ડિશોરવયનાં બાળકો ઘર છોડવા માગે છે. ઘરડાંઓનું ધ્યાન રાખવાની સમસ્યા પણ છે જ. પણ અમારો સમાજ આ બધાથી ટેવાઈ ગયો છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘તમારે ત્યાં ડાયવોર્સનું ગ્રમાણ કેટલું?’ જોસેફિન કહે, ‘સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી થતી જાય છે, તેમ તેમ એમને લગ્નની પળોજણ ગમતી નથી. વધુ ને વધુ લોકો હવે એકલાં રહેવાનું પસંદ કરે છે.’ મેં પૂછ્યું, ‘વૃદ્ધાવસ્થામાં એકલતા ન સત્તાવે? એને કારણે ડિપ્રેશન કે અન્ય માનસિક સમસ્યાઓ ન રહે?’ એ કહે, ‘અમે સ્વેચ્છાએ એકલા રહીએ, એટલે સ્વીકૃતિભાવ આવી જાય. સમાજમાં દરેક ઊમરનાં એકલાં મળી આવે, એટલે સૌને મનગમતા મિત્રો અને પ્રવૃત્તિઓ પણ મળી જ રહે.’ મેં કહ્યું, ‘અમારે ત્યાં એકલી રહેનાર સ્ત્રીની સત્તામણી થતી હોય છે.’ એ કહે, ‘અમારે ત્યાં એવું નથી. પ્રજા સરવાળે સુખી અને ખુશ રહે છે.’ જોસેફિન પરિણીત છે. સતત વર્ષના દીકરાની મા છે. એને સ્વખ હતું, હોલેન્ડમાં જઈને વસવાનું. પણ પતિને પગલે એ રાજ્યખૂશીથી અણગમતી જગ્યાએ આવીને સ્થિર થઈ. નાના એવા ગામમાં રહેતાં રહેતાં, ત્યાંના ખાણિયાઓની દયનીય સ્થિતિ એને સ્પર્શી ગઈ, એટલે દંતચિકિત્સા ઉપરાંત ખાણિયાઓના પુનર્વસન માટે પણ કામ કરે છે.

જોસેફિનને મેં આપણી સમાજવ્યવસ્થા સમજાવી : ભારતમાં સ્ત્રી પરણીને પતિના કુટુંબ સાથે રહે, માબાપ બાળકોને પગભર કરે, એમનું લંજ કરાવી ઘર પણ માંડી આપે, સામે બાળકો પણ આજીવન મા-બાપની સેવા કરે, કુટુંબોમાં વૃદ્ધો કાળજીભરી શુશ્રૂષા પામે - એવું બધું જ્યારે એણે જાણ્યું, ત્યારે એની આંખોમાં આશ્રય હતું. એ કહે, ‘અમારાં બાળકોને ચર્ચ, મોરલ્સ કે મોટેરાંના કચ્ચામાં રહેવું ગમતું નથી.’ વાતવાતમાં સમય કર્યાં પસાર થઈ ગયો, ખબર પણ ન પડી. જોસેફિનને હવે ઊતરવાનું હતું. કર્દીની આપ-લે થઈ, એકબીજાને ત્યાં આવવાનાં આમંત્રણ અપાયાં, ને બારીમાંથી એની જલક દેખાતી રહી, ત્યાં સુધી હાથ ફરકતા રહ્યા.

- ભારતી રાણે

વાચકમિગ્રોને

છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ ૩. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ — એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

□

ચરણકમલ બલિહારી

એક સભ્મિત્રને વર્ષો પછી મળવાનું થયું. ચોવીસ વર્ષ પહેલાં અમે કોલેજમાં સાથે ભણતા હતા. કોલેજમાં એક જ વર્ષ અભ્યાસ કરીને મેં તો કોલેજ છોડી દીધી ને યુનિવર્સિટીનો ફોટો ટેબલ પર રાખીને, એકલબ્યની જેમ, એક્સટર્નલ વિદ્યાર્થી તરીકે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ વખતે અમે છૂટા પડવા તે પડવા; વચ્ચે ક્યારેય મળવાનું બન્યું નહીં. આ સમયગાળા દરમિયાન મેં પાંચ નોકરીઓ બદલી, ચાર ગામ બદલ્યાં, આઠ સાહેબો બદલ્યા, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડચો, બે બાળકોનો પિતા થયો વગેરે વગેરે. પ્રાણીસંગ્રહસ્થાનમાં પહેલી વાર ડિપોપોટેમસ જોવાનો થાય ને માણસ જેમ સાશ્વયનંદથી જોઈ રહે તેમ મિત્ર મને જોઈ રહ્યા ને પછી વધા, ‘અરે બાપુ ! તબિયત તો ઘોડા જેવી કરી દીધી છે ને શું !’ કોઈ મારી પ્રશંસા કરે છે તે મને ગમે જ છે ને હું કબૂલ કરું છું કે મિત્રના કથનમાં મારા સ્વાસ્થ્યની પ્રશંસાનો જ ભાવ રહેલો હતો. આમ છતાં, એમણે વાપરેલી ઉપમા મને બહુ ગમી નહીં. પણ એમની વાત ખરી હતી. કોલેજકાળમાં મારું શરીર બહુ નબળું હતું. આ દેશમાં જેમ ઘણાં માણસો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે તેમ એ દિવસોમાં હું વજનની રેખા નીચે જીવતો હતો. મારાં બા કહેતાં, ‘તું તો મરેલો જ જન્મ્યો છે તેમ સુયાણીએ પહેલાં તો કહેલું.’ - પણ વર્ષોની અનુભવી સુયાણીને એની કારકિર્દીમાં પહેલી જ વાર ખોટી પડવાનો વિકમ મેં નોંધાવેલો. જન્મ પછી હું માંદો રહ્યા કરતો. મારી દવા કરતાં વૈદ્ય-ડોક્ટરો ગબરાતા. હું ગમે ત્યારે એમને અપજશ આપીને જતો રહીશ એવી ભીતિ એમને સતત રહ્યા કરતી. સરકારી નોકરીમાં માણસ નિવૃત્ત થાય પછી બે કે ત્રણ વર્ષ સુધી એને ‘એક્સટેન્શન’ મળી શકે છે, એટલે કે પ્રતિવર્ષ તેની નોકરી એક વરસ માટે લંબાવી આપવામાં આવે છે. હું જન્મ્યો ત્યારથી ઘણાં વરસ સુધી ‘એક્સટેન્શન’ પર જીવ્યો હતો. એ દિવસોમાં વીમા-કંપનીવાળાઓ મારો વીમો ઉત્તારવા તૈયાર ન હતા. એમ કરવામાં એમને ખરા અર્થમાં વીમો લાગતો હતો. આજે પરિસ્થિતિ જુદી છે. આજે મારો પાંચ લાખનો વીમો છે, ને વચ્ચેથી પેસા ચૂકવાન નહીં પડે તેવી આશા હું જીવનવીમા કોપરિશનને બંધાવી શક્યો છું. જોકે આજેય હું કંઈ પહેલવાન જેવો દેખાતો નથી, પણ જેમણે મારા શારીરિક દૌર્બલ્યનો યુગ જોયો છે તેમને આ શારીરિક સમૃદ્ધિનો યુગ લાગે તેમાં નવાઈ નથી. એટલે મિત્રવર્ણનું આશ્રય છેક અકારણ નહોતું. મેં કહું, ‘આપણે સાથે ભણતા હતા ત્યારે મારું શરીર નબળું હતું, પણ તબિયત સારી રહેતી હતી. હવે શરીર સારું થતું જય છે, પણ તબિયત બગડતી જય છે.’ મારી વાત સાંભળીને મિત્રને મારા શરીર કરતાં મારા મગજની હાલત વિશે શંકા કરવાનું વહુ વાજબી લાગ્યું. એમણે પૂછ્યું, ‘કંઈ માનસિક બીમારી છે ?

‘ના, છે તો શારીરિક બાધિ. મારા પગ બહુ દુખે છે.’

‘ઓહો ! પગ દુખે એ તે કોઈ રોગ કહેવાય ?’ આટલું કહ્યા પછી એમણે મને આવા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવા વિશે લંબાણથી પ્રવચન આયું, પગના દુખાવા જેવો કોઈ વ્યાધિ જ હોતો નથી, કેવળ માનસિક ભ્રમણા જ હોય છે તેવું પ્રતિપાદિત કરવા એમણે અનેક દશાંત આઘ્યાં. દઢ મનોબળ કેળવવા એમણે મને એક મંત્ર પણ આઘ્યો કે “પગ દુખે છે એમ મનમાં થાય કે તરત જ ‘મારા પગ દુખતા નથી, ને દુખે છે એ મારા પગ નથી’ એમ બોલવું.” મારામાં આટલો આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રેરી, બીજા હિવસે જમવા આવવાનું વચન આપી, મિત્ર છૂટા પડ્યા. એમનાં સલાહસૂચન સાંભળવા માટે મારે ઠીકઠીક વાર એમની સાથે ઊભાં રહેવું પડ્યું, પરિણામે ત્યારે ને ત્યારે જ મારા પગ દુખવા માંડ્યા. મારા પગની પિંડિઓમાં લબકારા થતા હતા એટલે ‘મારા પગ દુખતા નથી’ એમ માનવાનું મારા માટે મુશ્કેલ હતું. ‘દુખે છે એ મારા પગ નથી.’ એમ માનવાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ પહોંચવાનો પ્રયત્ન પણ મેં કરી જોયો, પરંતુ ‘મારા પગ દુખે છે ને દુખે છે એ મારા પગ જ છે.’ એવી નિર્ભાન્ત દશાને જ હું પામ્યો.

મને ઘણાં વર્ષોથી પગનો દુખાવો રહે છે; પરંતુ મારી રોજંદી પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહેતી હોવાને કારણો કોઈ મને માંદો ગણતું નથી. ઊલદું પગના દુખાવાને કારણો હું ક્યાંક જવાની કે કોઈ કામ કરવાની ના પાંદું હું ત્યારે હું બહાનું બતાવું હું એવો વહેમ સૌને પડે છે. કિવિતા લખનારને કોઈ કવિ ન ગણે ત્યારે એને જેવો આધાત થાય તેવો જ આધાત હું માંદો હું છતાં કોઈ મારી માંદગીને માન્ય કરતું નથી ત્યારે મને થાય છે. સ્વ. આચાર્ય કૃપાલાનીજાએ એક વાર કહેલું કે ‘તમે પ્રામાણિક હો એટલું પૂરતું નથી, તમે પ્રામાણિક છો એવું બીજાને લાગવું પણ જોઈએ.’ એમ મને લાગે છે કે ‘તમે માંદા હો એટલું પૂરતું નથી, તમે માંદા છો એવું બીજાને લાગવું પણ જોઈએ.’ જોકે ‘હોલું’ કરતાં ‘લાગવું’ જ મહત્વની બાબત છે એમ જણાય છે. મોટા ભાગનાં મનુષ્યો કોઈ પણ સારી બાબતમાં પોતે એવાં ‘હોય’ એના કરતાં પોતે એવાં ‘લાગે’ એ માટે જ પોતાની સધળી શક્તિ કેન્દ્રિત કરતા હોય છે. એ જ રીતે લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવવા માટે તમે માંદા હો એ અનિવાર્ય નથી, પણ તમે માંદા લાગો તે અનિવાર્ય છે.

બીજાને સામાન્ય લાગતા, પણ મને અત્યંત પીડતા આ રોગને મટાડવા મેં અનેક ઉપચારો કર્યા છે; પરંતુ સીતાએ જેમ પોતાનો પરિત્યાગ કરનારા ને પોતાના પ્રત્યે કઠોર વર્તન દાખવનારા શ્રીરામ માટે જન્માન્તરેણંપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રોગઃ – એવી ભાવના સેવી હતી તેમ આ રોગને હાંકી કાઢવા મેં ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ એ વિરલ વફાદારીથી મને વળગી રહ્યો છે. ઘણા ડોક્ટરો ને વૈધોને એમનું જ્ઞાન અજમાવવાની તક હું આપી ચૂક્યો હું, એમણે ચીધિલા ઉપચારો કરવા જતાં મને જણાચાર નવા રોગો થયા, પણ મારો આ મૂળ રોગ મટ્યો નહીં. મારા આ અસાધ્ય રોગ અંગે ડોક્ટરો ને વૈધોમાં અનેક મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. કેટલાકને મતે મારાં આંતરડાં નબળાં પડી ગયાં છે, માટે મારા પગ દુખે છે; તો કેટલાક એમ માને છે કે મૂળ તો લીવર નબળું પડી ગયું છે, એના પરિણામે પછી આંતરડાં નબળાં પડ્યાં છે ને પરિણામે પગ દુખે છે. કેટલાકના મતે હું વધારેપહતું ખાઉં હું એ કારણો મારા પગ દુખે છે, તો

કેટલાકના મતે હું જે ખાઉં હું તેમાંથી પૂરતું પોખણ ન મળવાને કારણે પગ દુખે છે. ઓફિસમાં બેસી રહેવાને કારણે પગ દુખે છે એમ કેટલાક માને છે તો કેટલાક બસની લાઈનમાં ઊભાં રહેવાને કારણે પગ દુખતા હોવાનો સંભવ સ્વીકારે છે. કેટલાકને મતે પગનો દુખાવો એ રોગ છે, તો કેટલાકને મતે રોગનું ચિહ્ન છે. પણ કયા રોગનું ચિહ્ન છે તે અંગે તજ્જ્ઞોમાં તીવ્ર મતબેદ પ્રવર્તે છે. ભવિષ્યમાં હું મહાન બની જઈશ – ને એમ બનવાની પૂરી શક્યતા છે – ત્યારે અનેક વૈધ-ડોક્ટરોની દવા કરવા છતાં હું કેમ જીવતો રહ્યો એ તથીબી વિજ્ઞાન માટે સંશોધનનો વિષય ગણાશે.

પગના દુખાવાને મટાડવા મેં કરેલા ઉપચારોનો ઈતિહાસ રસિક છે. પણ એ ઈતિહાસ એક સ્વતંત્ર પુસ્તકનો વિષય બને તેમ છે. એટલે આ લેખમાં તો એ ઉપચારોની આંશી ઝલક બનાવવાનો જ ઉપકમ રાખ્યો છે.

ઘણા અનુભવી વૈધની દવા લીધા પછી પણ નહીં મંટેલા મારા આ રોગને મટાડવાનું બીજું તાજા વૈધ બનેલા મારા એક મિત્રે ઝાપેલું. તેણે મને એક દવા ચીધિલી. એ દવાની ત્રણ-ચાર બોટલ હું પી ગયો. તે પછી એક અનુભવી વૈધને મળવાનું થયું. એ વૈધે બતાવ્યું કે ‘તમે આ જે દવા પીઓ છો તે પગના દુખાવાની છે એ ખરું, પરંતુ શેતપ્રદર નામનો માત્ર સ્ત્રીઓને થતો એક રોગ છે. આ રોગના કારણે સ્ત્રીઓને ખૂબ નબળાઈ આવી જાય છે ને પગ સખત દુખે છે. તમે જે દવા પીઓ છો તે શેતપ્રદરમાં સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે.’ જોકે ‘આ દવા પીવાને કારણે મને હમજાં ઘણી રાહત છે’, એવું મેં કહ્યું ત્યારે એ અનુભવી વૈધરાજ પણ ગૂંઘવાઈ ગયેલા.

મારા આ રોગે મને જ મૂંજાયો છે એવું નથી, સારા-સારા વૈધ્યો ને ડોક્ટરોને પણ મૂંજાયા છે. એક અનુભવી વૈધ મારા રોગોનો ઈતિહાસ સાંભળીને – જો પોતે મારો રોગ મટાડી ન શકે તો વૈદું છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા તેથાર થઈ ગયેલા. પણ એમના કુટુંબના યોગક્ષેમનો વિચાર કરીને અને ગુજરાતની પ્રજા એક નામાંકિત વૈધ ગુમાવી બેસે તેમાં નિભિતરૂપ ન બનવાનો વિચાર કરીને મેં એમને એવી પ્રતિજ્ઞા લેતા વાર્યા. એમણે મારી ઘણી દવા કરી. હું એમની દવા કરવાનું છોડી દેવાનું વિચારતો હતો તેવામાં એમણે આ ફાની દુનિયા છોડી દીધી. ‘આજ સુધીમાં કોઈએ રોગ ન મટવાને કારણે, મારી દવા છોડી નથી.’ એવી ઉદ્ઘોષણા એમણે અનેક વાર મારી સમક્ષ કરેલી. એમની જીવનયાત્રા સમેતાઈ જવાને કારણે હું એમાં અપવાદરૂપ પુરવાર થતો રહી ગયો.

જે-જે ડોક્ટર કે વૈધની હું દવા લઉં હું તે દરેકને હું કહું હું કે, ‘તમે મારા છેલ્લા ડોક્ટર/વૈધ (જે લાગુ પડતું હોય તે) હશો એવી આશા રાયું હું.’ આવું હું આઈ વૈધો ને છ ડોક્ટરોને કહી ચૂક્યો હું, મારી દવા કરનારા ત્રણ વૈધ ને બે ડોક્ટરોનાં નામ આગળ ‘સ્વ.’ લખવામાં આવે છે.

હસવાથી આરોગ્ય સારું રહે છે એવો એક તથીબી અભિપ્રાય છે. પોતાનું આરોગ્ય સારું કરવાના આશયથી કોઈ ડોક્ટર કે વૈધ આ પુસ્તક વાંચવા માટે હાથમાં લેશો ને આ લેખ જો એ વાંચશે ને મારા આ વિરલ રોગ પર એમના જ્ઞાનની અજમાયશ કરવા હૃદ્યશે તો હું એમને મારા ડોક્ટર (કે વૈધ) બનવાનું સદ્ગ્રાહી અવશ્ય આપીશ.

– રતિલાલ બોરીસાગર

પરિપક્વ ભારતીય કલાસાધના

અમલસાડની શાળામાં પાંચમા ધોરણમાં ભણતો ડિશોર મીઠડા કૂણા તડકામાં આંબાવાડિયામાં એક એક પાંડા વચ્ચેથી ચળાઈને આવતા તડકા સાથે રમત રમી રહ્યો હતો. ચાંદરડાની ભાતમાંથી આકારોની કલ્પના કરી રહ્યો હતો. એના ખાઈના જલ્ભાની ચાળ જાણે કલાકારનું કેન્વાસ ! જલ્ભાની ચાળને બે હાથે રમાડતાં ચાંદરડાં દોડાવી એંગે કંઈ કેટલાયે ચિત્રો દોરી કાઢ્યાં હશે ? એ હિવસે કેને કલ્પના હોય કે આ યુવક મોટો કલાકાર બનશે ? કંઈ કેટલાયે કલાકારોનો ઘડવૈયો બનશે ?

ડાંગનાં ગાઢ જંગલોમાં પાણી અને સોના સરખી મારી ઘસડી લાવતી લોકમાતા અંબિકાએ અમલસાડ, ગજાદેવી, બીલીમોરા ગામોને તો સોને મઢી દીધાં છે ! ગજાદેવી તાલુકાના નાનકડા મોહનપુર ગામમાં સંસ્કારી કુટુંબમાં તારીખ ૧૯-૧૨-૧૯૮૨પના રોજ જન્મેલા જશુભાઈ બાળપણથી જ પ્રકૃતિ સાથે એકાકાર બનીને ઊછર્યા હતા. આ પ્રદેશની મારી સાથે દોસ્તી કરીને નાયક જશુભાઈએ બાંખોડિયાં ભર્યાં છે.

કહેવાય કે અનાવિલોનું ‘કલ્યાર’ એટલે ‘એંગ્રિકલ્યાર’ ! પરંતુ બાળક જશુભાઈને સૂરણાની ગાંઠના આકારોમાં કલાનાં સંયોજનો દેખાતાં, બેતરની વાડ પર બેઠેલું ચકલીઓનું ટોણું જોવા એ ઊભા રહી જાય કે બેતરના ચાડિયા સાથે એને વાતો કરવાનું મન થાય ! જશુભાઈની કળાનું પોત આમ સહજ ઘડાતું રહ્યું. અભ્રામાની પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં ભણતાં અને પણી અમલસાડની હાઈસ્ક્વલમાં ભડી મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. પરીક્ષાનું પરિણામ આવે તે પહેલાં જ જશુભાઈને આચાર્ય આર.ડી.ડેસાઈ દ્વારા ચિત્રશિક્ષક તરીકે નિયુક્ટિપત્ર મળ્યો. આમ ૧૯૮૪માં જશુભાઈની શૈક્ષણિક કારકિર્દિનો મહિનાના ૪૫ રૂપિયાના પગારથી પ્રારંભ થયો. બે વર્ષમાં જશુભાઈની અધ્યાપન કામગીરી એવી સરસ ખીલી ઊઠી કે આચાર્યશ્રીને થયું કે આવા હીરાને તો હજુ પહેલ પારી ચ્યાકફાર કરવો જોઈએ. ૧૯૮૮માં મુંબઈ સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં દાખલ થઈ ડી.ટી.સી.નો કોર્સ કર્યો. ૧૯૮૫માં ડી.એમ. અને ૧૯૮૫માં એ.એમ. થયા. ૧૯૮૭માં એડવાન્સ પેઇન્ટિંગની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા.

પેન્સિલ, પેન-ઇન્ક, વોટરકલર, ઓઈલકલર એવાં દરેક માધ્યમોમાં જશુભાઈએ યાદગાર ચિત્રો કર્યો છે. પેન્સિલથી કરેલા ચિત્રો પણ સંપૂર્ણ હોય તેવાં લાગે. તો જાદા અને સહેલા દેખાતા પણ જટિલ જળરંગી માધ્યમને તેમણે હસ્તગત કરેલું. જળરંગમાં કરેલાં અનેક નિસર્ગચિત્રો આનું પ્રમાણ છે. એમના દીર્ઘ જીવનમાં કરેલાં અગણિત ચિત્રોની સંખ્યા તો એમેનેય યાદ નહીં હોય ! કોઈ પણ જાતના છિસાબ-કિતાબ જશુભાઈએ નથી રાખ્યા. કામ લઈ આવે તેને હોંશથી કરી આપે અને લેવા આવે ત્યારે એ જે કંઈ રકમ આપે તે પ્રસાદ ગણી માથે ચાડાવે.

ચિત્રકલાની લગન પછી પણ મનમાં તો એક જ રટણ રહેતું કે મારા વતનનાં, સાગરકંઠનાં બાળુડાંને પણ હું ચિત્રો દોરતાં કરું. પણ કલાપ્રવૃત્તિ? એ તો મિથ્યાપ્રવૃત્તિ! યુવાન જશુભાઈ જુદી માટીના હતા. જેર ને તોર એવાં હતાં કે ટાલિયાઓના ગામમાં જઈ કાંસકા વેચી આવે! વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા શાળા તો મળી; નાનકડો એક બંડ હતો. ચિત્રશિક્ષકનું કાર્ય શાળામાં ગૌણ ગણાતું! જશુભાઈનું મન સ્પષ્ટ હતું. વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી વશ કરી લેતા. બંડ હવે નાનો પડવા લાગ્યો. જશુભાઈનું મન તો આગળ આગળ દોઢતું રહેતું. સ્વતંત્ર કલાશાળા હોય તો....!? ૧૮૬૭માં આ આરાધના ફળી, કલાવિદ્યાલય સ્વરૂપે!! કળાના અભ્યાસને શોભે એવું સ્વતંત્ર મકાન પણ સાકાર બન્યું. કાળમીઠ પથ્થર જેવા અનાવિલ માનસને જશુભાઈએ ઘાટ આગ્યો. માઈક્લેન્જેલોએ એક પાણાણખંડને કંડારીને યુવાન ડેવીડનું સર્જન કર્યું તો જશુભાઈએ તો આવા સેંકડો યુવાનોને ઘરી નવજીવન આપ્યું.

વ્યક્તિ તરીકે જશુભાઈ ‘વ્યક્તિવિશેષ’ હતા. જીવ તો કલાનો; ભારતીય કલામાં રમમાણા. એ ઉપરાંત શિક્ષણ અને અધ્યાપન તેમની નસ-નસમાં વહે. વિદ્યાર્થીઓનાં કામ જીણવથી જુયે, સુધારી આપે. સારું કામ કરી બતાવવા આવનાર વિદ્યાર્થીની પીઠ થાબડે. વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર કરવું આ એમનો જીવનમંત્ર! કદાચ વતન છોડીને મુંબદી કે અમદાવાદમાં જઈ જશુભાઈ સ્થાયી થયા હોત તો નામી કલાકારોની હરોળમાં અગ્રસ્થાને હોત. વિદ્યાર્થીઓના ઘડતર પાછળ તેમણે જિંગીના મહત્તમ દિવસો-કલાકો આપ્યા છે. કદાચ એને બદલે એ કલાકો-દિવસો ચિત્રકામમાં ગાળ્યા હોત તો હજારો ચિત્રોનો સમૂહ વિરાસતમાં મૂકી ગયા હોત! પરંતુ તેમનું ધ્યેય કંઈક જુદું જ હતું, વિશેષ હતું. એ ધ્યેયના પરિપાક રૂપે હજારોની સંખ્યામાં તેમણે ‘ચિત્રકારો’ આપ્યા છે. આ કાંઈ નાનુંસૂનું કામ નથી.

એક તપસ્વીની જેમ પ્રસિદ્ધિના લોબ કે મોહમાં પડ્યા વિના, કલાશાળામાં ધૂણી ધખાવી, પલાંઠી વાળી વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરની કાળજી રાખી જીવન અર્પી દીધું છે. એક ચિત્ર કરવું અને એક ચિત્રકાર તૈયાર કરવો — આ બે વિકલ્પોમાં જશુભાઈએ સ્વીકારેલો વિકલ્પ અનન્ય છે. ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય કલાકારે આ ફનાગીરી સ્વીકારી હશે! વળી તેમણે પોતાના નિર્વાહ માટે ક્યારેય વિચાર જ નથી કર્યો. જેટલું મળ્યું તેટલું જ હક્કનું, એથી વધુ કેમ મળે, એ માટે શું તજવીજ કરવી જોઈએ એવા કોઈ વિચાર મનમાં ઢોકાયા નથી. કલાવિદ્યાલયના પાણ્યામાં પોતે દટાઈને સંસ્થાનું અંગ બનીને પુરુષાર્થી જશુભાઈએ નિઃસ્વાર્થ સેવાઓ આપી છે. અન્ય કલાવિદ્યાલયોની સરખામણીએ જશુભાઈની કલાસંસ્થા અલગ જ તરી આવે! એમની કલાશાળામાં પિરિયડના ઘંટ ન વાગે, સમયનું કોઈ બંધન ન હોય; સાધન-સામગ્રીની વ્યવસ્થા, વર્ગની સફાઈ વિદ્યાર્થીઓ જ કરે! સમગ્ર વાતાવરણ શાંત હોય, જાણે કે કોઈ ઋષિ-મુનિનો આશ્રમ!

●
જેફ વધે ૨૦૦૪માં વળગેલી કેન્સરની બીમારીને સર્જનના ઉમંગના ટેકે ટેકે હંફાવીને માત કરી પછી તેમણે જે ભગીરથ કામ કર્યું તેની તો કદાચ દુનિયાભરમાં જોડ નહીં

મળે ! હમણાં થોડાં વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવસારીમાં ભરાયેલા સત્ર નિમિત્તે જશુભાઈએ રોજના એકને છિસાબે ૮૪ દિવસમાં ૩૦" x ૩૬"ની સાઈઝમાં ગુજરાતના નામી સાહિત્યકારોનાં ઓઝિલકલરમાં ૮૪ પોર્ટ્રેટ્સ બનાવી તેમની કાબેલિયતનો ઉકો વગાડ્યો હતો !

કલાકાર તરીકે જશુભાઈની કલા-સાધના પરિપક્વ થયેલી અને તે પણ શુદ્ધ ભારતીય. વિદેશની કલાને પ્રમાણે ખરા, પરંતુ આપણા દેશની કલામાં જે અધ્યાત્મ રહેલું છે તે દુનિયાના દેશોની કલામાં ખૂટે છે તેવું માનતા અને ભારપૂરક કહેતા. આ વાત કહેતા હોય ત્યારે એમના વિચારોનું જોશ તેમના લાલઘૂમ થતા ચહેરા પર ડેકાતું. વિદેશના મોહમાં ‘મોનાલીસા’ના જાણીતા પેઇન્ટિંગની વાહ વાહ કરતા પરદેશ જઈ આવેલા ભારતીય કલાકારો પર ખૂબ ખફા રહેતા. તેઓ કહેતા, ‘અજંતાની ગુફામાં જઈ પચ્ચપાણિ અવલોકિતેશ્વર બુદ્ધના ચહેરા પરના ભાવ જુઓ, સમજો અને પછી ભાવહીન મોનાલીસાની વાતો કરો !’ આવી વાતો બહુ ઓછા કલાકારો કરતા હોય છે. આજે તો વિદેશના કલાપ્રવાહોની સાથે ઘસડાતા ભારતીય કલાકારોનાં કામ જોતાં જશુભાઈની ટકોર યથાર્થ લાગી છે.

જશુભાઈએ વિદ્યાર્થીઓને ટકોરા મારી મારીને ઘડ્યા છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રથમ પાંચમાં તો હોય જ. યુનિવર્સિટીના ચીલાચાલુ અભ્યાસક્રમ ભાશાવાત્તા અને નૂર વિનાના ડિગ્રીધારી પેદા કરવાને બદલે તેમણે કલાના જ્ઞાન સાથે સંસ્કાર-ઘડતર પણ કર્યું અને કલાશાળામાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલો કલાકાર ક્યારેય ભૂઘ્યો ન રહે એવી કેળવણી તેમણે આપી છે. અમલસાડના કલાવિદ્યાલયમાંથી તૈયાર થયેલા સેકડો કલાકારો સૂરતની કાપડ પ્રોસેસિંગ મિલોમાં કામ કરતા સારા પગારો મેળવતા હોય છે. કેટલાય કલાકારોએ મુંબઈને કર્મભૂમિ બનાવી ત્યાં પણ નામ કાઢ્યાં છે.

મહાર્ષિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શાંતિનિકેતનની સ્થાપના કરી. રાજી સયાજ્ઞરાવે વડોદરામાં વિશાળ કલાભવન સ્થાપ્યું. એ સરખામણીએ અમલસાડની જશુભાઈએ સ્થાપેલી સંસ્થાએ એવાં જ મક્કમ ડગ માંડ્યાં. અમલસાડનો આ એકલવીર એકલો અને અટૂલો હતો. પોતાની સંસ્થાના નિભાવ માટે વિદ્યાર્થીઓને લઈને આસપાસનાં ગામ-ગમડામાં ‘માધુકરી’ માટે જોળી લઈને જશુભાઈ ફર્યા છે ! અને કુશળ વિદ્યાર્થીનો ફાલ ઉતારવામાં જશુભાઈની સંસ્થા ઊણી ઉત્તરી નથી હોં.

હોળી-ધૂળેટીના દિવસો રંગભર્યા હોય છે. તારીખ ૧૭ માર્ચ, ૨૦૧૪નો દિવસ પણ રંગભર્યો ઊણ્યો હતો, પરંતુ વયોવૃદ્ધ કલાકાર જશુભાઈએ ગામતસું કરવા ધૂળેટીનો દિવસ જ કેમ પસંદ કર્યો હશે ? આપણાને બધાને શુભ દિવસ મુખારક કરીને ચાલ્યા ! હવે મોહનપુરના આંબાવાડિયામાં જર્ઝાની ખોળ બનાવી એમાં સૂર્યદિવનાં ચાંદરાં એકઠાં કરતો કોઈ બાળક નજરે ચરી જાય તો એને અમલસાડની કલાશાળામાં લઈ આવજો !

— રમેશ બાપાલાલ શાહ

મહાભારતનું ચુદ્ધ જોઈ શકે !

પ્રાચીન સમયમાં લોકો માનતા કે પ્રકાશ દૈવી છે અને તેની ગતિ અસીમિત છે એટલે કે સ્વિચ દાબીએ કે તરત જ આખા નગરમાં પ્રકાશ ફેલાઈ જાય અથવા દીવો થાય કે તરત જ આખા ઓરડામાં પ્રકાશ ફેલાઈ જાય. ન્યૂટન પણ એમ જ માનતો હતો તેથી તો તેણે ગુરુત્વાકર્ષણબળની ગતિ અસીમિત લીધી હતી એટલે કે દૂર દૂર તારામાં કંઈ પણ થાય, તો તે જ ક્ષણે આપણને ખબર પડી જાય છે. સૂર્યમાં કંઈ પણ થાય તો તે જ ક્ષણે આપણને તેની જાણ થઈ જાય.

ગોલિલિયો દુનિયામાં પ્રથમ માનવી હતો જેણે શંકા કરી કે પ્રકાશની ગતિ અસીમિત નહીં હોય. ગોલિલિયો તો વિજ્ઞાની. તેને તો તેની શંકા સાચી છે કે ખોટી તે જાણવું જ પડે અને તે માટે તેને પ્રયોગ કરવો જ પડે કે પ્રકાશની ગતિ અસીમિત છે કે સીમિત? માત્ર વિધાન કરીએ તેનો કંઈ અર્થ નહીં, તે માટે એણે પોતાના મદદનીશને રાતે લેન્ટરન (લાલટેન) લઈને ૧૦ કિમી. દૂર ટેકરી પર મોકલ્યો અને પોતે બીજી ટેકરી પર ઉભા રવ્યા. ગોઠવણ એવી હતી કે ગોલિલિયો લાલટેનનું શાટર ખોલે એટલે પ્રકાશ લાલટેનમાંથી નીકળે. એ પ્રકાશ ગોલિલિયોના મદદનીશ પાસે પહોંચે એટલે એ તેને દશ્યમાન થાય ત્યારે તેનો મદદનીશ તેના લેન્ટરનનું શાટર ખોલે એટલે ત્યાંથી તે પ્રકાશ નીકળી ગોલિલિયો પાસે પહોંચે. આમ પ્રકાશ ૨૦ કિમી.નું અંતર કાપે. ગોલિલિયોએ તે દરમિયાન જલધારિકા યંત્રની મદદથી સમય માઘ્યો હતો. જલધારિકા યંત્રમાંથી ટપક ટપક પાણીનાં બિંદુ તેની નીચે બીજા વાસણમાં પડે, આમ સમય મપાય. ગોલિલિયોને તેનું શાટર ખોલતાં એક સેકન્ડ જાય, તેના મદદનીશને તેનું શાટર ખોલતાં બીજી એક સેકન્ડ જાય. જલધારિકાયંત્ર સમય માપે. એમાં પ્રકાશની જગ્બર ગતિ ક્યાંથી માપી શકાય? જ્યારે જ્યારે ગોલિલિયો પ્રકાશની ગતિ આ રીતે માપવાનો પ્રયત્ન કરતો ત્યારે દરેક વખતે તેનો જવાબ અલગ અલગ આવ્યો. આથી ગોલિલિયો માનતો થયો કે પ્રકાશ તેની ગતિ બદલે છે. ગોલિલિયો આમ પ્રકાશની ગતિ માપવા માટે નિષ્ફળ ગયો. પછી તેણે વિજ્ઞાનીઓના મગજમાં એક વિચાર ઠસાવી દીયો કે પ્રકાશની ગતિ કદાચ અસીમિત નથી, તે સીમિત હોઈ શકે છે. અને તે માપવી જોઈએ.

આમ સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી વિજ્ઞાનીઓ પ્રકાશની ગતિ માપવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને છેક ઓગાંડીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ પ્રકાશની જગ્બર ગતિ એક સેકન્ડની ઉ લાખ કિમી.ની ગતિ માપવા સર્મર્થ બન્યા, એટલું જ નહીં પણ તેમણે એ પણ સાભિત કર્યું કે પ્રકાશની ગતિ અવકાશમાં અચળ છે અને તેનાથી વધારે ગતિ આ

બ્રહ્માંડમાં સંભવી શકે નહીં. જો કોઈ સાબિત કરે કે પ્રકાશની ગતિ અચળ નથી તો આઈન્સ્ટાઇનનો સાપેક્ષવાદ મુસીબતમાં આવી જાય. પણ આ શક્ય નથી. એક સેકન્ડની ઉલાખ કિમી.ની પ્રકાશની ગતિ માપવી એ જ મહાન સિદ્ધિ છે.

પ્રકાશની સીમિત (Finite) ગતિ મપાઈ તેને લીધે બ્રહ્માંડ વિશે આપણાને નવું સત્ય લાયું. તેને લીધે આપણી બ્રહ્માંડને જોવાની દર્શિ જ બદલાઈ ગઈ.

સૂર્ય આપણાથી ૧૫ કરોડ કિમી. દૂર છે. પ્રકાશની ગતિ પ્રતિ સેકન્ડ ઉલાખ કિમી. હોવાથી તેને સૂર્યથી આપણા સુધી પહોંચતાં ૮.૩ મિનિટ લાગે છે. એટલે જ્યારે આપણે દૂબતો સૂર્ય જોઈએ ત્યારે હકીકતમાં સૂર્ય ૮.૩ મિનિટ પહેલાં જ દૂબી ગયો હોય છે. એટલે કે આપણે સૂર્યને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે સૂર્યની તત્કષણની સ્થિતિ જોતા નથી, પણ ૮.૩ મિનિટ ભૂતકાળની સ્થિતિ જોઈએ છીએ.

આપણાથી નજીકનો દશ્યમાન તારો મિત્ર (આલ્ફા સેન્ટોરી) છે. તે આપણાથી સવાચાર પ્રકાશવર્ષ દૂર છે એટલે કે પ્રકાશને મિત્ર તારથી આપણા સુધી પહોંચતાં સવાચાર વર્ષ લાગે છે. જ્યારે આપણે મિત્ર તારાને જોઈએ ત્યારે તેની તત્કષણની સ્થિતિ જોતા નથી, પણ ૮.૩ મિનિટ ભૂતકાળની સ્થિતિ જોઈએ છીએ.

આપણી આકાશગંગા મંદાકિનીની નજીકની મંદાકિનીનું નામ દેવયાની મંદાકિની છે. (દેવયાની તારાવિશ્વ, Andromeda Galaxy) તે આપણાથી ૨૫ લાખ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. તે આજ્ઞાકાલ રાત્રે આકાશમાં દેખાય છે, જ્યારે આપણે દેવયાની મંદાકિનીને જોઈએ ત્યારે આપણે તેની તત્કષણની નહીં, પરંતુ ૨૫ લાખ વર્ષ પહેલાંની જોઈએ છીએ.

ધારો કે એક ગ્રહ આપણાથી ૫,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. ધારો કે તેના પર ખૂબ જ આગળ વધેલી સંસ્કૃતિ છે અને તેમની પાસે શક્તિશાળી દૂરબીનો છે. જો તેઓ તેમનું દૂરબીન કુરુક્ષેત્ર તરફ તાકે તો તેઓ આજ શું જુએ ? તેઓ જુએ કે કુરુક્ષેત્રમાં મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, કારણ કે મહાભારતનું યુદ્ધ ૫,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થયેલું. તે વખતે, તે માહિતી લઈને નીકળેલો પ્રકાશ આજ તે ગ્રહ પર પહોંચે છે. માટે તેઓ આજ મહાભારતનું યુદ્ધ જુએ છે. બ્રહ્માંડમાં જેટલા ગ્રહો ૫,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર હોય એ બધા જ ગ્રહોના માનવીઓ તેમના દૂરબીનમાંથી મહાભારતનું યુદ્ધ જુએ.

જો કોઈ ગ્રહ ૧૦,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર હોય તો તેની પરના માણસો હવે પછીનાં ૫,૦૦૦ વર્ષ પછી મહાભારતનું યુદ્ધ જોશે. આ બાબત બધા જ ગ્રહો જે ૧૦,૦૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે તેને લાગુ પડે છે. એટલે કે એક ઘટના એક જગ્યાએ ભૂતકાળની હોય તો બીજી જગ્યાએ તે વર્તમાનકાળની હોય અને વળી કોઈ ત્રીજી જગ્યાએ ભવિષ્યકાળની ઘટના બને, કેમ કે આપણું વિશ્વ વિસ્તૃત થતું જાય છે. માટે આ ઘટનાના પરધા બ્રહ્માંડમાં પડ્યા જ કરશે. કદ્દી પણ ઘટનાનો નાશ નહીં થાય. આવું આપણું

બ્રહ્માંડ છે એટલે કે જેમ જેમ આપણે દૂર દૂર જતા જઈએ તેમ તેમ આપણે તેની દૂરી પ્રમાણે ભૂતકાળમાં ચાલ્યા જઈએ.

હું મારા હાથ તરફ જાઉ ત્યારે હું તેની ભૂતકાળની સ્થિતિ જ જોઉં છું, નહીં કે તત્કષણની.

આ બ્રહ્માંડમાં આપણે ભૂતકાળ જ જોઈએ છીએ, નહીં કે વર્તમાનકાળ. ભૂતકાળની કિનારીને આપણે વર્તમાનકાળ કહીએ છીએ.

ધારો કે એક તારો ૧૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે અને તેમાં આજે વિસ્ફોટ થાય છે, તો તે માહિતી લઈને આવતો પ્રકાશ ૧૦૦ વર્ષ પછી પૃથ્વી પર પહોંચે અને બતાવે કે તારાનો વિસ્ફોટ થઈ ગયો છે. તે છિન્ન-વિછિન્ન અવસ્થામાં છે. ત્યાં સુધી, એટલે કે ૧૦૦ વર્ષ સુધી આપણે તો રાત્રિ આકાશમાં તેને અકબંધ તારા રૂપે જ જોઈશું. ૧૦૦ વર્ષ પછી આપણી પેઢી તેને મૃત અવસ્થામાં, છિન્ન-વિછિન્ન અવસ્થામાં જોશે.

આમ આપણે જે જોઈએ છીએ તે હકીકતમાં નથી, જે નથી તે આપણે જોઈએ છીએ. આમ જે છે તે દેખાતું નથી અને જે નથી તે દેખાય છે, એવું માયાવી આપણું બ્રહ્માંડ છે.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ખગોળવિજ્ઞાનીઓએ ગુરુત્વિય તરંગો (Gravitational waves) શોધ્યા. આ તરંગો બે અબજ પ્રકાશવર્ષ દૂર બે બ્લેકહોલની આથડામણમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તો તે ઉત્પન્ન થયા ત્યારે પૃથ્વી પર ન તો માનવી હતા, ન તો આઈન્સ્ટાઇન. એ ઘટનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુરુત્વિય તરંગોને ખબર ન હતી કે એ જ્યારે પૃથ્વી પર પહોંચશે ત્યારે માનવસંસ્કૃતિ વિકસી ગઈ હશે અને તેમાં આઈન્સ્ટાઇન જન્મી ગયો હશે, જેણે ગુરુત્વિય તરંગોના અસ્તિત્વની થિયરી લોકોને સમજાવી દીધી હશે.

આપણે વર્તમાનકાળમાં વાંચીએ છીએ કે ખગોળવિજ્ઞાનીઓએ એક ૪૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર ગ્રહ શોધી કાઢ્યો છે. આપણે રાજુ રાજુ થઈ જોઈએ, પણ ત્યાં હાલની ઝડપે અંતરિક્ષયાનને પહોંચતાં ૧૦ લાખ વર્ષ લાગે, એક ગ્રહ તો ૪૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર મળી આવ્યો છે. ત્યાં જતાં અંતરિક્ષ યાનને એક કરોડ વર્ષ લાગે જે બે બ્લેકહોલ આથડાયાં છે ત્યાં પહોંચતાં અંતરિક્ષ યાનને ૫૦ કરોડ વર્ષ લાગે.

આપણે જ્યારે રાત્રિઆકાશમાં તારા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે આપણે બધા જ તારાની તત્કષણની સ્થિતિ જોઈએ છીએ, હકીકતમાં બધા જુદા જુદા અંતરે છે. અને તે ભૂતકાળના જુદા જુદા સમયે તેમાંથી પ્રકાશ નીકળ્યો છે, પણ આપણી આંખમાં એકસાથે પ્રવેશે છે માટે આપણે એકસાથે રાત્રિ આકાશના તારા જોઈએ છીએ, બ્રહ્માંડનો ભૂતકાળ એકીસાથે જોઈએ છીએ. બ્રહ્માંડમાં આપણે હંમેશાં વસ્તુનો ભૂતકાળ જ જોઈએ છીએ, તેથી તત્કષણની સ્થિતિ જોતા જ નથી. પણ આપણને લાગે છે કે આપણે વસ્તુની તત્કષણની સ્થિતિ જોઈએ છીએ.

— ડૉ. જે. રાવલ

નોબેલ પારિતોષિક : હરાજુના સિદ્ધાંતમાં પરિવર્તન

અર્થશાસ્ત્રનું ૨૦૨૦નું નોબેલ પારિતોષિક અમેરિકાની સ્ટેનફર્ડ યુનિવર્સિટીના બે પ્રાચ્યાપક અર્થશાસ્ત્રીઓ પોલ મિલ્બોમ અને રોબર્ટ વિલ્સનને આપવામાં આવ્યું. તેમને વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદી અને વેચાણ માટે થતી હરાજુના સિદ્ધાંતમાં સુધારો કરવા માટે અને હરાજુનાં નવાં માળખાં સૂચવવા માટે આ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું છે. જોકે સામાન્ય માણસોને આ સિદ્ધાંતમાં અને તેમણે આપેલા માળખામાં જાગી સમજ પડવી અઘરી છે. હરાજુ કેવી રીતે કામ કરે છે તેનો આ બંને અર્થશાસ્ત્રીઓએ અભ્યાસ કર્યો છે. ખુલ્લા બજારમાં પરંપરાગત રીતે જે વસ્તુઓ અને સેવાઓ વેચવાનું અઘરું છે તેમનાં ખરીદી અને વેચાણ માટે તેમણે હરાજુનાં નવાં માળખાં શોધી કાઢ્યાં છે.

લોકો હંમેશાં ઊંચી બોલી બોલનારને પોતાની વસ્તુઓ વેચે છે અને લોકો એ જ રીતે જે ઓછી બોલી બોલીને વસ્તુ વેચે તેની પાસેથી વસ્તુ ખરીદે છે એ એક હકીકત છે. આજે રોજેરોજ હરાજુનાં અભજો રૂપિયાની અનેક ચીજોએ ખરીદાય છે અને વેચાય છે. તેમાં માત્ર ઘરેલું ચીજોનો જ કે ચિત્રો કે શિલ્પો જેવી કલાની ચીજોનો નહિ પણ વીજળી, ખનીજો અને જામીનગીરીઓ જેવી ચીજોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સરકાર દ્વારા જાહેર પ્રાપ્તિ પણ હરાજુને આધારે થઈ શકે છે અને થાય છે. હરાજુનો સિદ્ધાંત સમજને સંશોધકો વસ્તુ કે સેવાની આખરી કિંમત અને બોલી માટેના નિયમો તારવે છે કે જેમને હરાજુનાં માળખાં તરફે ઓળખવામાં આવે છે.

હરાજુનું વિશ્વેષણ ખાસું મુશ્કેલ હોય છે, કારણ કે જેઓ બોલી બોલે છે તેઓ વ્યૂહાન્તક રીતે વર્તે રહે છે અને તેમની પાસે જે માહિતી પ્રાપ્ત હોય છે તેને આધારે તેઓ નિર્ણય લે શકે છે. તેઓ માત્ર પોતાને પ્રાપ્ત માહિતી પર જ આધાર રાખે છે એવું નથી પણ બોલી બોલનારા બીજા લોકો શું જાણે છે તેની ધારણા કરીને નિર્ણય લે શકે છે.

રોબર્ટ વિલ્સન

રોબર્ટ વિલ્સન દ્વારા વસ્તુઓની હરાજુ માટેનો સિદ્ધાંત વિકસાવવામાં આવ્યો. તે એક સર્વસામાન્ય મૂલ્ય(common value)નો સિદ્ધાંત છે. તેઓ એમ કહે છે કે આ મૂલ્ય અનિશ્ચિત છે; પરંતુ અંતે તો દરેક બોલી બોલનારા માટે તે જ મૂલ્ય છે. તેઓ અને માટે રેઝિયો ફિક્વન્સીનું ભવિષ્યનું મૂલ્ય અને અમુક વિસ્તારમાંનાં ખનીજોનું પ્રમાણ વર્ગેરેનાં ઉદાહરણો આપે છે. તેઓ એમ કહે છે કે બુદ્ધિપૂર્વક વર્તન કરનારા બોલી બોલનારાઓ આ સર્વસામાન્ય મૂલ્ય કરતાં પણ ઓછી કિંમત વસ્તુ કે સેવાની બોલીમાં દરશાવે છે. તેઓ કહે છે કે તેમને ‘જતનારાના

અભિશાપ'(winner's curse)ની ચિંતા હોય છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ ઊંચી કિંમત બોલીમાં બોલતા નથી, કારણ કે બોલી જીતનારે તેનાથી પણ વધુ કિંમત બોલવી પડે છે અને તે તેને શાપ આપે છે કે તેના લીધે તેને એટલી ઊંચી કિંમત બોલવી પડી.

પોલ મિલ્ખોમ

પોલ મિલ્ખોમ દ્વારા જે સિદ્ધાંત આપવામાં આવ્યો તેમાં વસ્તુ કે સેવાના ખાનગી મૂલ્યને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે બોલી બોલનારા દરેક જીતાનું પોતાનું જે તે વસ્તુ કે સેવા માટે એક ખાનગી મૂલ્ય હોય છે તે જુદું જુદું હોય છે. તેમણે જુદા જુદા બોલી બોલનારા કેવી વ્યુહરચના અપનાવે છે તેનું વિશ્વેષણ કર્યું છે અને બોલી માટેનાં માળખાં વિકસાવ્યાં છે. તેઓ કહે છે કે જીતારે બોલી બોલનારી દરેક વ્યક્તિ બીજા બોલી બોલનારાની અંદાજિત કિંમત વિશે જાણકારી મેળવે છે ત્યારે વસ્તુ કે સેવા વેચનારને વધુ ભાવ મળવાની શક્યતા વધે છે.

યવહારમાં હરાજીનો ઉપયોગ અનેક રીતે થાય છે. અમેરિકામાં ૧૯૮૪માં ફેડરલ કોમ્યુનિકેશન કમિશન(FCC)ના સત્તાવાળાઓએ રેડિયો ફિક્વન્સી વેચવા માટે આ બંને અર્થશાસ્ત્રીઓએ હરાજીનું જે માળખું વિકસાવ્યું હતું તેનો મહત્તમ ઉપયોગ કર્યો હતો. ટીવી યેનલો, મોબાઈલ ફોન કંપનીઓ, સેટેલાઈટ સેવાઓ પૂરી પાડનારી કંપનીઓ વગેરેને રેડિયો ફિક્વન્સી પરવાનાથી ફાળવવાનું કામ તે કરે છે. તેમાં હરાજ થાય છે. આ હરાજ કેવી રીતે કરવી જોઈએ તે માટેનાં માળખાં બંને અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિકસાવ્યાં અને તે પછી અનેક દેશોમાં તે માળખાંનો ઉપયોગ સરકારોએ કર્યો છે. તેમની આ શોધોથી સરકારોને અને એ રીતે સમગ્ર સમાજને ઘણો લાભ થયો છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં હરાજ એ સાવ સામાન્ય બાબત છે. જેકે સામાન્ય માણસોને આમાં બહુ ઝાંઝી પતીજ પડતી જ નથી. પરંતુ ગુજરાતમાં અને દેશમાં બધે જ ખેત ઉત્પન્ન બજાર સમિતિઓ(APMCS)માં બેદૂતો પોતાનું જે ઉત્પાદન વેચવા આવે છે તે હરાજથી જ વેપારીઓ દ્વારા બેદૂતોની હાજરીમાં ખરીદાય છે. એટલે દેશના કરોડો બેદૂતોને ખબર છે કે હરાજ શી ચીજ છે. હા, એમ બને કે વેપારીઓ અંદરોઅંદર સંતલસ કરીને ખરીદવાની ચીજના ભાવ બેદૂતોને કેટલા આપવા તે નક્કી કરી નાખે. એવો આક્ષેપ તો છે જ કે ભારતમાં બેદૂતોને ઓછા ભાવ મળે છે તેનું કારણ આ જ છે.

ભારતમાં ખાસ કરીને પંચાયતો, પાલિકાઓ, રાજ્યસરકારો અને કેન્દ્રસરકારો એમ તમામ સરકારો રસ્તા, મકાનો કે પુલ બાંધવા, ઓફિસોમાં કામમાં લેવાતી સ્ટેશનરી જેવી અનેક ચીજ ખરીદવા, મોબાઈલ ફોન માટે કંપનીઓને સ્પેક્ટ્રમ વેચવા વગેરે અનેક કામો માટે હરાજની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. એ જ રીતે, કોલસાની ખાણો માટે પણ હરાજ કરવામાં આવે છે. જે ઓછા ખર્ચે કામ કરી આપે તેનું ટેન્ડર

મંજૂર કરીને સરકાર દ્વારા તેને કામ સોંપવામાં આવે છે. હવે મહત્વની બાબત એ છે કે સરકાર જો સ્પેક્ટ્રમ જેવી ચીજ વેચનાર હોય તો તેણે કયા ભાવે તે વેચવી જોઈએ ? જો તે ઓછા ભાવે વેચે તો લોકોને મોબાઇલ ફોનની સેવા ઓછા ભાવે કંપની આપે અને જો તે વધુ ભાવે વેચે તો લોકોને મોંઘા ભાવની સેવા મળે. આવું બધી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓની બાબતમાં બને છે. જોકે સરકારી ટેન્ડર ભરનારા માંઠોમાંછે વસ્તુ કે સેવા માટે ભાવ નક્કી કરી નાખે એમ બને છે, એવા આક્ષેપો થતા જ રહ્યા છે. તેનાથી સરકારને અને સરવાળે લોકોને હાનિ પહોંચે છે. જોકે પોલ મિલ્યોમ અને રોબર્ટ વિલ્સનના સિદ્ધાંતમાં આવી અલ્યુહસ્તક ઈજારાશાહી ઊભી થાય અને સરકારને તેમજ સરવાળે લોકોને નુકસાન થાય તેનો કોઈ ઉપાય જણાવાયો નથી.

હરાજુનો સિદ્ધાંત એ મુક્ત બજારમાં આર્થિક સંસાધનોની પારદર્શક ફાળવણી માટે સમજવો અગત્યનો છે. તેમાં અર્થતંત્રનાં સંસાધનોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય તે જરૂરી સમજવામાં આવે છે. એટલે હરાજુના સિદ્ધાંતમાં જે સોદાઓ અર્થતંત્રમાં થાય છે તેની ડિજાઇન અથવા નિયમો નક્કી કરવા માટે મહત્વનું પ્રદાન આપે છે. સરકારો અનેક ચીજો વેચવા માટે હરાજુનો જ ઉપયોગ કરે છે તેથી તે કેવા નિયમો ઘડે છે તે મહત્વનું બની જાય છે. પોલ મિલ્યોમ અને રોબર્ટ વિલ્સનના હરાજુને વધુ પારદર્શક અને વેચનાર કે ખરીદનાર કે બને માટે વધુ લાભદારી બનાવવા માટેના વ્યવહારું ઉકેલો આપે છે.

— હેમંતકુમાર શાહ

સતત બસો દિવસ પૂરા કરતો વિશ્વકોશનો ઓનલાઈન ‘રોજેરોજ વિશ્વકોશ’ વિભાગ

લોકડાઉનના સમયમાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય સહૃદીને સામગ્રી આપતો ‘રોજેરોજ વિશ્વકોશ’ નામના વિભાગનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. આ વિભાગમાં ‘ઈતિહાસમાં આજ’ શીર્ષક હેઠળ એ દિવસે જન્મેલી કે અવસાન પામનારી મહત્વની વ્યક્તિનું જીવનચરિત્ર અને એમના કાર્યની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. તો પ્રતિદિન એક નવો વિચાર પ્રસ્તુત કરતો ‘આજનો વિચાર’ નામનો લેખ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ‘પ્રસંગમાધુરી’ શીર્ષક હેઠળ કોઈ વિભૂતિ કે અગ્રણીનો પ્રેરક પ્રસંગ આપવામાં આવે છે. વળી ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં પ્રકાશિત થયેલાં જુદાં જુદાં લોકોપયોગી માહિતી ધરાવતાં અધિકરણો આપવામાં આવે છે તથા બાળવિશ્વકોશમાંથી પણ એ જ રીતે બાળભોગ્ય ચિત્રમય અધિકરણ રોજ આપવામાં આવે છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની ઓનલાઈન પર રજૂ થતી ‘રોજેરોજ વિશ્વકોશ’ની સામગ્રી કેટલાંક અખબારોમાં પુનઃપ્રકાશિત થાય છે તેમજ ગુજરાતની જુદી જુદી સ્કૂલોમાં પણ એમાં આવેલી સામગ્રીનું વાંચન થાય છે. ૧૧મી જૂનથી શરૂ થયેલો આ વિભાગ સંણંગ બસો દિવસ પૂરા કરીને આગળ ચાલે છે. વળી એ જ રીતે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે દર મહિને ‘આનંદવિહાર’ નામનું બાળકિશોરો માટેનું સામયિક તથા એનું મુખ્યપત્ર ‘વિશ્વવિહાર’ પણ ઓનલાઈન મૂકવામાં આવે છે.

અમદાવાદ નગરે હાટકેશ્વરની જોડ

ધર્મનિષ્ઠ એવા ભારત દેશમાં પૂજા-અર્ચના કરવા માટેનાં આસ્થા-સ્થળો બેશુમાર છે. કોઈ ગામ, શહેર કે રાજ્ય એવું ન મળે જ્યાં બિન્ન બિન્ન ધર્મસ્થાનો ન હોય. સૌપ્રથમ આશાવલ્લી, પછી કણ્ણાવતી, પછી અહમદાબાદ અને હવે અમદાવાદ તરીકે ઓળખાતા ગુજરાતના આ મુખ્ય — પ્રાચીન નગરને પણ પૌરાણિક ઈતિહાસ, સ્થાપત્ય અને કળાનો વારસો મળેલો છે, તેથી જ તો વિશ્વસ્તરે ‘હેરિટેજ’ની યશકલગ્ની એના શિરે તાજ બનીને વિલસી રહી છે. પરંપરાગત બાંધણીવાળી વાવો, સ્મારકો, મંદિરો, મસ્ઝિદો અને અન્ય શ્રદ્ધાસ્થાનો અમદાવાદને ગૌરવાન્વિત કરે છે. ઔદ્ઘોગિક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા, ભાતીગળ વસ્તીથી ઓળખાતા ખોખરા વિસ્તારમાં ‘હાટકેશ્વર મહાદેવ’ નામનું પ્રાચીન શિવમંદિર આવેલું છે. જેને કારણે એ વિસ્તાર પણ હાટકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ છે. બોતેર વર્ષ પહેલાં ૧૯૪૮માં એનો જ્ઞાણોદ્વાર થયેલો અને શિવલિંગની પુનઃ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયેલી એવો સંદર્ભ મળી આવે છે, પરંતુ એ છેડો જાલી ભૂતકાળ તરફ નજર ઠેરવતાં એ શિવાલયના મૂળ સમયગાળા વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. હા, મંદિરનું સ્થાપત્ય મરાઠાકાલીન-પેશવારોના સમયનું હોઈ શકે એવો અણસાર જરૂર આવે છે. આસપાસ ચોપાસ જંગલોથી ઘેરાયેલા આ ગામમાં આ એકમાત્ર મંદિર હતું. સ્વ. આત્મારામ મૂલયંદે હાટકેશ્વર મંદિરનો જ્ઞાણોદ્વાર કરાવ્યો, કારણ કે બોતેર વર્ષ પહેલાં ખોદકામ દરમિયાન આ શિવલિંગ અને કેટલાક અવશેષો ભૂમિપૂર્જન દરમિયાન મળી આવેલાં.

કહેવાય છે કે સફેદ આરસનું આ શિવલિંગ ભાગ્યને દોરી લાવનારું છે. પ્રાપ્ત સર્વે પ્રકારની સગવડોને આધીન રહી પૂજય આત્મારામજીએ ‘ચમતકારી’ કહેવતાં શિવલિંગની પુનઃ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવડાવી. મંદિરનું શિખર ગોળ ધુમ્મટ સ્વરૂપે છે જેના અંદરના ભાગે, ગંભીર હની છત પર શ્રીકૃષ્ણાની રાસલીલાનાં ચિત્રો અને કોતરણી જંખવાયેલી દશામાં ભાવકોની તરફ મીટ માંડીને બેદાં છે.

અમદાવાદ શહેરના પોળ વિસ્તારમાં ‘ખાડિયા’નું નામ અનેક રીતે જાણીતું છે. પ્રાચીન પોળની આજે પણ હ્યાત અને રક્ષાયેલી હવેલીઓ, જૈન દેરાસરો, મંદિરો, મકાનોમાં ચણાયેલા ટાંકાઓ, ચબૂતરાઓ, કળાપ્રવૃત્તિઓ, દેશસેવા અને સમાજસેવામાં અગ્રણી રહેલા નાગરિકો અને સાહિત્યકારોના ઉલ્લેખ વિવિધ સંદર્ભો વડે આ નગરના વિકાસ સાથે જોડાયેલા છે. મરાઠા શાસન દરમિયાન, પેશાઓની ખાસ સ્થાપત્યશૈલી ધરાવતું ‘હાટકેશ્વર મહાદેવ’ ખાડિયા દરવાજાથી બાલાહનુમાન જવાના રસ્તે અમૃતલાલની પોળ સામે બંધાયું તો હતું ૧૭૭૫માં — પણ આજેય તે શાનથી અડીખમ ઊભું રહીને શ્રદ્ધાળુઓને પોંખી રહ્યું છે. મામલતદારશ્રી અમૃતલાલ

હાટકેશ્વર મંદિર

તુળજારામ મહેતાએ આ શિવાલયની પ્રેરણા કરી નાગર બ્રાહ્મણોના આ ઈષ્ટદેવની દૃપાપ્રસાદીનો લાભ જનસમસ્તને અપાવ્યો. સોલંકીકાલીન સ્થાપત્ય-કળા શૈલીથી ઓપતું આ મંદિર પરંપરાગત મરાઠા સમય સાથે તંતુ સાથે છે. પૂર્વાભિમુખ આ મંદિરમાં ગર્ભગૃહ, સંભો, ધુમ્મટ, તોરણો સહિત સઘણું સોલંકીકાલીન શૈલીની સાખ પૂરે છે. મંદિરના મુખ્ય ચોકમાં ગર્ભગૃહ, અંતરાલ મંડપ તથા મંડપમાંથી છ સંભો આગળ વધારી શૃંગાર ચોકીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વિમાન તરફ નજર કરીએ તો આ મંદિર ઊંચી પીઠ, મંડોવર અને રેખાઓથી સુશોભિત શિખર ધરાવે છે. ગર્ભગૃહ મધ્યે શિવલિંગ અને ગવાક્ષમાં ‘મા પાર્વતી’ની

ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. ગર્ભગૃહની અંદર

ભૌમિતિક આકારો સહિતની સજાવટ ધ્યાનાકર્ષક છે. પાર્વતીજીની ડાબી બાજુએ ગણેશજી બિરાજમાન છે. મૂળ મંદિરનાં પગથિયાં સવા ફૂટ જેટલાં ઊંચાં હતાં અને પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ હાથિને ભોજન પીરસવાની ચાટ હતી.

હાટકેશ્વર મંદિર - ખાડિયાના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારે ઉમા-મહેશ્વરની ભાગ્યે જ જોવા મળતી મૂર્તિ છે. જેમાં શિવજીના ખોળે ડાબી બાજુએ પાર્વતીજી અને જમણે ગણેશજી ગૌરવથી બિરાજ્યાં છે. બાર સંભો પર ટેકાવાયેલું છે રંગમંડપનું નજરાણું - જેના ધુમ્મટાકાર ચંદ્રવામાં વચ્ચે ઝૂલે છે ઝુભર ! એ મનહર-મનભર રચના ફરતે કૃષ્ણા અને પંદરેક ગોપીઓ ત્રિભંગ મુદ્રામાં પ્રતિમાઓમાં સમાયેલાં દીસે છે. દરેક સંભ પર નૃત્ય અને વાદનમાં રત આસરાઓનાં શિલ્પાંકનો જોવા મળે છે. શાંગાર ચોકીના પ્રવેશો અત્યંત કલાત્મક તોરણ કલારસિકોને પરમ આનંદ અને સંતોષની અનુભૂતિ કરાવે છે ! જગતી, મંડપ અને તેની ઉપરનું - પિરામિદ આકારનું રેખાન્વિત શિખર નાગરશૈલીની યાદ અપાવે એવું છે. મુખ્ય શિખર પર ચડતા કમમાં નાનાં શિખરો, ગવાક્ષો, તેમાં દેવી-દેવતાની મૂર્તિઓ અને કુંભ-કળશનાં નાજુકડાં શિલ્પો મંદિરકલાની પ્રાચીન વિદ્યાનો પરિચય કરાવે છે. હા, અલાયદા આગલા મંડપમાં શુભ્રાંગી નંદી શિવજીનાં રખોપાં કરી રહ્યા છે. મંદિર ફરતે કાષકલાયુક્ત જરૂખા, મહલ, કુંભી, છાંં, છાપરાં, કમાડવાળાં મકાનો પારંપરિક કળાની છડી પોકારતાં ઊભાં છે તે તો છોગામાં ! તેને મેળ ખાતો નવો, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનો મંડપ સર્વે પ્રકારની કળાઓનો મંચ બની રહ્યો છે.

- સુધા ભહે

આગામી કાર્યક્રમો

શ્રી ભર્દુકર વિધાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા જાન્યુઆરી મહિનામાં નીચે મુજબના કાર્યક્રમો ઓનલાઈન યોજવામાં આવ્યા છે. દરેક કાર્યક્રમ સાંજના ૫.૩૦ વાગ્યે જોઈ શકશો.

- ❖ ૧૩ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : વિનોદ ભવન : સંભારણાંના સથવારે

(વિનોદ ભવનના ૮૪મા જન્મદિવસની પૂર્વસંધ્યાગે)

વક્તા : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

- ❖ ૨૭ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : જીવનમાં સત્ય અને સંશોધન-વિવેચનમાં તથની ગવેષણા એટલે
પ્રો. જયંત કોડારી □ વક્તા : શ્રી કીર્તિદા શાહ

જીવન-ઉત્કર્ષ વ્યાખ્યાનશ્રેણી

- ❖ ૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, સોમવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : લુદ્ધ બ્રેઇલની જન્મજયંતી નિમિતે લુદ્ધ બ્રેઇલ, બ્રેઇલલિપિ અને એ લિપિની મદદથી જીવનવિકાસ કરનારા પ્રજ્ઞાયક્ષુ કલાકાર ભાઈ-બહેનો દ્વારા ગીત, કવિતા એકોકિંત સાથે પ્રસ્તુતિ.

પરિકલ્પના : શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રસ્તુતિ : શ્રી જસુભાઈ કવિ

શિક્ષણવિદ શ્રી કંચનલાલ પરીખ વ્યાખ્યાનશ્રેણી

- ❖ ૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, શાન્દિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : ફાધર વાલેસ - સાર્થક જીવન ધન્ય અવસ્થા □ વક્તા : શ્રી રમેશ તન્ના

કેળવણીકાર શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્ર વ્યાખ્યાનશ્રેણી

- ❖ ૨૦ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : રામાયણ, મહાભારત વિશે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર □ વક્તા : શ્રી ભરત મહેતા

ગુજરાતી વિશ્વકોશના શિલ્પી અને

પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરની પુણ્યતિયિચે

- ❖ ૨૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૧, રવિવાર : સાંજના ૫-૩૦

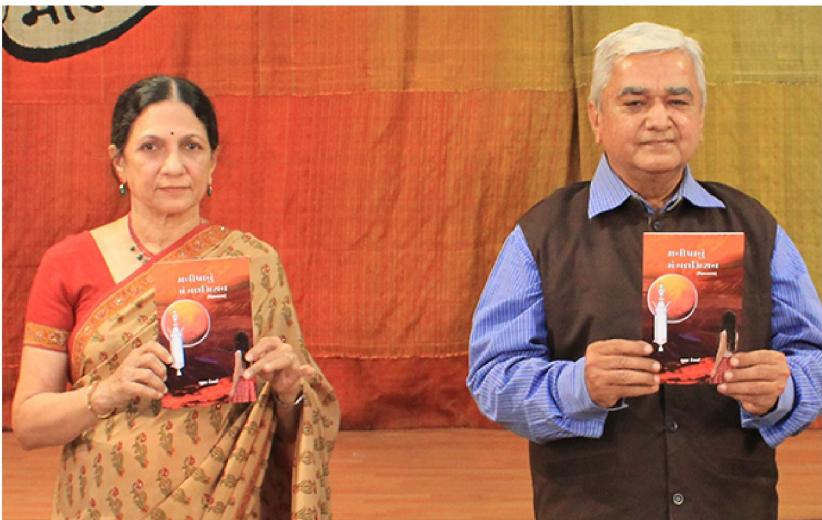
વિષય : પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ : નરસિંહથી નહાનાલાલ સુધી

(નરસિંહ, અખો, પ્રિતમ, દાસી જીવણ, ભોજાભગત, ધીરાભગત, પ્રક્ષાનંદ સ્વામી, દ્યારામ અને નહાનાલાલની રચનાઓ)

કાવ્યગાન : શ્રી અમર ભવન

(ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ), (Gujarat Vishvakosh Trust)

વોટ્સએપ ઉપર આની લિંક મૂકવામાં આવે છે. વોટ્સએપમાં જોડાવા માટે આ મો. નંબર ૮૮૮૮૦૪૨૬૭૮ પર મેસેજ કરીને જોડાઈ શકશો.

શ્રી શુભ્રા દેસાઈલિબિત 'મનીખાનું મંગળમિશન'
પુસ્તકનું વિમોચન કરતા ડૉ. કિશોર પંડ્યા

'લોકગીતોમાં વૈશ્વિક સંવેદના'

વિશે શ્રી અરવિંદ બારોટ

'નાટકોમાં પુરાકલ્યણ'

વિશે શ્રી સેજલ શાહ

'કોરોના, કેળવણી અને આવતીકાલ'

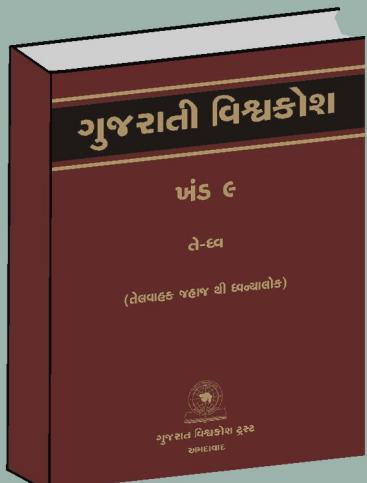
વિશે શ્રી સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. License to post without
Prepayment No. PMG/NG/111/2021–2023. valid upto
31/12/2023. at Ahd PSO On 5th every month under
postal Regd. No. GAMC 1375 2021–23 issued by
SSP Ahmedabad-9. Valid Upto 31-12-2023

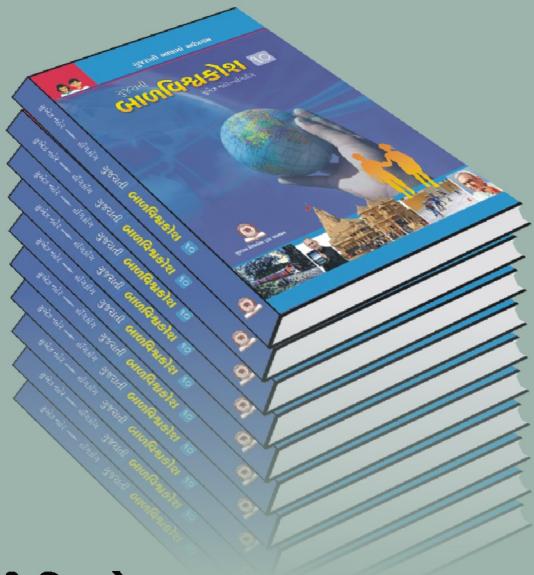
ગુજરાત વિશ્વકોશનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ (ભાગ ૧થી ૧૦)

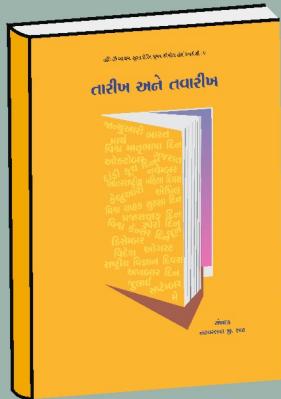
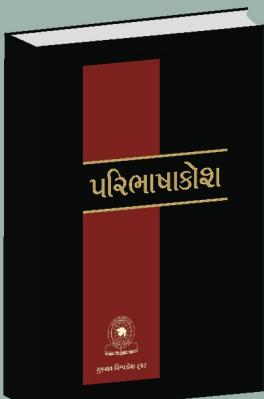
ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશની દસ ગ્રંથોની શ્રેણીમાં ૨,૩૫૦ લેખો,
૭૨૨ ચારિત્રો, ૬,૧૭૬ રિપો,
૧૮૮ નકશારો અને ૪૧ જૈટલા
આલેખોનો સમાવેશ થયો છે. આ દસ
ગ્રંથની કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨,૭૭૨ છે.
જેની કુલ કિંમત ₹ ૫૦૦/- રૂ. છે,
જે ₹ ૭,૧૨૫/- રૂ. માં મળશે.

પરિભાષાકોશ
કિંમત ₹ ૪૦૦/-
જે ₹ ૩૦૦માં
મળશે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧થી ૨૫ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૭,૬૦૦ છે,
જે ₹ ૨૦,૬૨૫માં મળશે.

તારીખ અને તવારીખ
કિંમત ₹ ૬૦૦
જે ₹ ૪૫૦માં મળશે.